

СТАРИЙ

КОЛИСЬ (це було в штаті Міссісіпі, у рік великої поводи, тобто в травні 1927 р.) жили собі два каторжники. Один із них, хлопець років двадцяти п'яти, був високий і худорлявий/ із запалим животом, засмаглим обличчям, чорним, як в індіанця, волоссям і очима кольору благородної блакитної порцеляни, що в них завжди світилося обурення,— обурення не проти людей, які перешкодили йому вчинити злочин, і навіть не проти присяжних та суддів, що заслали його сюди, а проти письменників, отих безплотних імен над оповіданнями та на паперових обкладинках романів, проти всіляких Діків Даймондів і Джесів Джеймсів, що, як він гадав, завели його в цю халепу, бо самі гаразд не знали справи, якої навчали, хоч і отримували за це гроші; свою розповідь вони скріплювали печаткою правдивості й вірогідності (а це було тим більшим злочином; що до неї не додавалося засвідчене в нотаря клятвене підтвердження, і тому в цю розповідь легше було повірити людині, яка, нічого не вимагаючи й не чекаючи ніяких посвідчень, сподівалася на таку ж беззастережну порядність, коли віддавала десять-п'ятнадцять центів за книжку) і продавали, а потім, на ділі, поради ці виявлялися ні до чого не придатними і (саме для нього) злочинно-фальшивими; бувало, він зупиняв свого запряженого в плуг мула посеред поля (в Міссісіпі немає обведених мурами каторжних тюрем; в'язні працюють на бавовникових плантаціях під наглядом озброєних рушницями вартових та старост) і, сповнюючись безсилою люттю, знов і знов поринав у спогади, перебираючи словесний мотлох, що залишився йому після одного-єдиного знайомства з судом і законом,— аж поки безглузда й багатослівна нісенітниця не складалася нарешті в якусь формулу (а справедливості він шукав у тому ж каламутному джерелі, в якому вперше зіткнувся з нею і яке засмоктало його на самісіньке дно): "Використання пошти з метою шахрайства"; він вважав, що його самого обшахрувала система "книга — поштою", віднявши, в нього не дзвінку й дурну монету, яка йому не була особливо потрібна, а свободу, честь і гідність.

Його засудили на п'ятнадцять років (привезли сюди незабаром після його дев'ятнадцятиліття) за спробу пограбувати поїзд. Він склав свій план заздалегідь, він до словечка додержувався друкованих (і фальшивих) вказівок своїх авторитетів; два роки він збирав романи в м'яких обкладинках, читав і перечитував їх, вивчав напам'ять, порівнював і зважував різні прийоми та методи, вибирав із них усе корисне й відкидав лушпиння, і хоч план ставав дедалі чіткіший, він не вважав його завершеним і готовий був в останню хвилину ще більше вдосконалити його, сумлінно й вдумливо,— адже нові книжки прибували тим часом точно в призначений строк; так сумлінний кравець робить якісь непомітні зміни у вбранні, замовленому для першої появи при королівському дворі, в міру того як прибувають свіжі випуски журналів мод. А потім, коли той день настав, йому не вдалося навіть пройти по вагонах і зібрати годинники й обручки, брошки й пояси з грошима, бо його схопили, скоро він зайшов у поштовий вагон, де мав стояти сейф із золотом. Він не застрелив нікого, бо пістолет, який у нього відібрали, хоч і був заряджений, не стріляв; згодом він признався прокуророві, що купив його разом із затемненим ліхтарем із свічкою всередині та чорною

хусткою, яку пов'язав на обличчя, за гроші, що їх він заробив, розповсюджуючи серед своїх сусідів у порослих соснами горах передплату на "Детективні новини". Тепер він часто (на це він мав час) повторював подумки, охоплений безсилою люттю, те, чого не зумів сформулювати, висловити на суді, бо не знав тоді, як це висловити. Не гроші були йому потрібні, не коштовності, не багата здобич; все це було б для нього тільки чимсь на зразок бляшки, яку можна гордо носити на грудях, як медаль олімпійського чемпіона, це був би тільки символ, відзнака, яка свідчила б, що і він здобув перемогу у грі, яку обрав собі в стихійному й мінливому світі своєї доби. І деколи, йдучи за плугом по чорній землі, яка щедро розкривалася борознами, або проріджуючи мотикою пагони бавовнику чи кукурудзи, або лежачи горілиць на своїх нарах після вечері, він знову й знову люто проклинав не живих людей, що заслали його туди, де він тепер був, а те, що (він навіть не знав про це) було лише літературними псевдонімами, не людьми, що існують, а символами тіней, які писали про тіні.

Другий каторжник був низенький і гладкий. Майже безволосий, він весь був якийсь білий. На таку білість натрапляєш, коли перевертаєш гнилі колоди чи дошки. Він теж носив у собі (хоч це й не помітно було в його погляді, як у першого каторжника) почуття пекучого й безсилового обурення. А що він ніяк не виявляв цього почуття, то ніхто й не знав про його обурення. Втім, про нього взагалі мало що знали — навіть ті люди, які заслали його сюди, його обурення було спрямоване не проти друкованого слова, а проти того парадоксального факту, що він опинився тут з власного вибору та бажання. Його примусили вибрати між каторжною фермою штату Міссісіпі й федеральною тюрмою в Атланті, і те, що саме він, такий схожий на безволосого блілого слизняка, обрав свіже повітря й сонячне світло, було тільки ще одним виявом загадковості його потаємної вдачі,— так щось невиразно знайоме спливає на мить до поверхні у стоячій, каламутній воді й одразу знову зникає з очей. Жоден з його товаришів по ув'язненню не знав, який злочин він вчинив, відомо було тільки, що його засуджено до ста дев'яноста дев'яти років. І вже сам цей неймовірний, фантастичний термін покарання мав у собі щось жорстоке, надзвичайне і свідчив про те, що він перебуває тут з такої причини, яка навіть людей, котрі заслали його сюди (паладинів, стовпів справедливості й безсторонності), перетворила в ту мить у сліпих апостолів не самої тільки справедливості, але й* загальнолюдської порядності, у сліпе знаряддя не безсторонності, а вселюдського обурення й помсти. Напевно, саме це почуття об'єднало в ту мить суддю, адвоката й присяжних, які, безсумнівно, знехтували справедливістю, ба, мабуть, і законом. Насправді, певне, тільки федеральний прокурор чи прокурор штату знав, у чому, власне, полягав його злочин. В його справі фігурувала і жінка, і украдений автомобіль, вивезений за межі штату, і пограбування бензоколонки, і вбивство її власника. В машині був тоді ще один чоловік, і досить було тільки раз глянути на каторжника, щоб упевнитися, що навіть штучної сміливості, викликаній алкоголем, йому б не вистачило на те, щоб натиснути на спуск пістолета. Але його, і жінку, і вкрадений автомобіль схопили, а — другий чоловік, справжній убивця, втік. І ось коли він, загнаний нарешті в безвихідь у кабінеті прокурора штату, стояв змучений, скуйовджений, сповнений безсилої люті перед двома безжально неблаганними й

зловтішно іронічними прокурорами, чуючи, як уже шаленіє жінка, стримувана двома поліцаями в приймальні за його спиною, йому запропонували зробити вибір. Його могли б судити у федеральному суді за законом Менна, а також за крадіжку автомобіля. Тоді він міг би сподіватися на меншу кару, але з кабінету йому довелося б вийти через приймальню, в якій шаленіла жінка. Або ж він міг погодитися на обвинувачення в ненавмисному вбивстві тут, в суді штату, і в такому разі дістав би змогу вийти з кабінету чорним ходом, уникнувши зустрічі з нею. Він зробив свій вибір і вислухав вирок судді (який дивився на нього зверху вниз так, неначе прокурор оце тільки що перевернув носком гнилу дошку): сто дев'яносто дев'ять років каторги. Отже, тепер (а в нього також було досить вільного часу; його намагалися навчити орати землю й не змогли; потім поставили працювати в кузню, і староста сам попросив, щоб його забрали звідти; тепер, одягнений, як жінка, у довгий фартух, він куховарив, прибирав і підмітав у будинку наглядачів) він теж іноді, замислившись, сповнювався отого почуття безсилої люті, але, на відміну від першого каторжника, не виявляв цього почуття — не зупинявся раптом посеред роботи, спершись на мітлу,— і тому ніхто не догадувався про це.

Саме цей другий каторжник наприкінці квітня взяв за звичку вголос читати газету після того як скуті нога до ноги, під охороною озброєних вартових вони поверталися з поля і, повечерявши, збиралися в бараці. Це була мемфіська газета, яку наглядачі читали за сніданком; каторжник читав її вголос своїм товаришам, які досі дуже мало цікавилися тим, що діється в світі; може, вони зовсім не вміли читати і навіть не знали, де розташовані басейни річок Огайо та Міссурі, причому дехто з них ніколи не бачив навіть Міссісіпі, хоч перед цим протягом певного часу — від кількох днів і до десяти, і двадцяти, й тридцяти років — вони орали, й сіяли, й їли, й спали в затінку самої дамби, знаючи тільки, що за нею тече вода, знаючи це з чуток, а також тому, що час од часу з-за дамби до них долинали гудки пароплавів, а протягом останнього тижня вони ще й бачили, як пропливають на тлі неба, на висоті шістдесяти футів над їхніми головами, труби й штурвальні рубки.

Але вони слухали, і незабаром навіть ті, хто, як от високий каторжник, ' досі бачили води не більше, ніж вміщується в ставку, де миють коней, знали вже, що означає тридцяти-футова позначка на набережній Каїра чи Мемфіса *, і могли балакати (і балакали) про цьогорічну повідь. Можливо, їх зацікавили розповіді про роботу людей, мобілізованих на укріплення й спорудження дамб,— про бригади з чорних та білих, які працювали в дві зміни, намагаючись випередити воду, що весь час піднімалася; розповіді про людей (хай і чорношкірих), котрі, як і вони самі, мусили виконувати роботу задурно, за самі тільки харчі, а спали просто на землі, в наметах. Голос низенького каторжника відтворював їм картини: заляпані багном білі з незмінними гвинтівками в руках і мурашині ланцюжки негрів, що тягнуть на собі мішки з піском, ковзаються і повзуть угору крутим бетонним схилом, щоб кинути свої жалюгідні піщинки в лице поводі й повернутися по нові.

А може, причина їхньої цікавості лежала ще глибше. Може, вони спостерігали наближення катастрофи з тією ж зди-иованою, недовірливою надією рабів — левів, ведмедів.

слонів, конюхів, лазників, кондитерів, що спостерігали із Неронових садів над стародавнім Римом, як палає, розростаючись, заграва над містом.

Отож вони уважно слухали, і незабаром настав травень, і газета наглядачів заговорила заголовками, літери яких були два дюйми заввишки — уривчасті чорні друкарські карби, що їх могли б, здавалося, прочитати навіть неписьменні:

"НАЙВИЩИЙ РІВЕНЬ ПОВОДІ ОПІВНОЧІ ДОСЯГНЕ МЕМФІСА. 4000 БЕЗДОМНИХ У БАСЕЙНІ РІЧКИ УАЙТ. ' ГУБЕРНАТОР МОБІЛІЗУЄ НАЦІОНАЛЬНУ ГВАРДІЮ. ЗАПРОВАДЖЕНО НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН. ПОЇЗД ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА З ПРЕЗИДЕНТОМ ГУВЕРОМ * СЬОГОДНІ ВВЕЧЕРІ ВИЙДЕ З ВАШІНГТОНА";

а потім за три дні (цілий день ішов дощ; то була не яскрава, коротка, грозова злива, які бувають у квітні й травні, а повільний, безпросвітний сірий дощ листопада чи грудня, з холодним північним вітром. Каторжників не виводили на роботу в поле, і, здавалось, заяложений оптимізм новин добової давності спростовував сам себе):

"НАЙВИЩИЙ РІВЕНЬ ПРОМИНУВ МЕМФІС. 22 000 БІЖЕНЦІВ У ВІКСБУРГУ. ВІЙСЬКОВІ ІНЖЕНЕРИ ЗАПЕВНЯЮТЬ. ЩО ДАМБИ ВИТРИМАЮТЬ".

— Гадаю, це означає, що сьогодні вночі вони розваляться,— сказав один каторжник.

— Хоч би цей дощ не припинявся, поки вода не дійде сюди,— сказав другий.

Всі інші погодилися з ним, маючи на думці (ця думка не залишала їх, хоч вони й не висловлювали її), що коли виясниться, то хай навіть дамби порозвалюються і ферму залле водою, їх однаково поженуть працювати в поле. Так воно і було б насправді. Тут не було нічого парадоксального, але вони не змогли б пояснити причину цього, хоч інстинктивно розуміли, що ні земля, яку вони обробляли, ні те, що вони вирощували на ній, не належало ні тим, хто працював, ані тим, хто з гвинтівками в руках примушував їх працювати; що з погляду і тих, і тих — каторжників і вартових — вони з однаковим успіхом могли б засівати землю не насінням, а камінцями і сапати не бавовник та кукурудзу, а сухе паліччя. Отже, після раптового спалаху надій, бездіяльного дня й вечірніх заголовків вони спали неспокійним сном під стукіт дощу по залізному даху, коли раптом опівночі спалахнули електричні ліхтарі, і їх розбудили голоси наглядачів, і вони почули гуркіт ваговозів, що чекали на них.

— Ану, виходьте! — гукав наглядач. Він був у повному спорядженні — гумові чоботи, дощовик і гвинтівка.— Біля пристані годину тому прорвало дамбу. Швидше ворухіться, чуєте!

Коли настав пізній похмурий ранок, обидва каторжники разом з двадцятьма іншими їхали у ваговозі. Вів машину староста барака, а в кабіні з ним сиділи двоє озброєних вартових.

Каторжники, стояли у високому, схожому на стійло кузові без даху, стояли щільно, немов сірники в коробці, поставленій сторч, "або як рядки порохових паличок у снаряді; кожен був прикутий до ланцюга, що звивався під ногами серед накиданих купою мотик і лопат. Кінці ланцюга були прикріплені до металевого кузова ваговоза.

Потім вони несподівано побачили повідь, про яку цілих два тижні, а може, й більше, товстий каторжник їм читав, а вони слухали. Дорога вела на південь. Вони йшли по дамбі, яку тут називали просто насипом і яка здіймалась футів на вісім над рівними полями. Обабіч дамби чорніли ями в тих місцях, де будівники брали колись землю. Вода стояла в цих ямах усю зиму — після осінніх дощів, а вчорашній дощ ще більше наповнив їх. І раптом каторжники побачили, що ями обабіч шляху зникли, а на їх місці тепер простягалася рівна й нерухома поверхня коричневої води, яка сягала аж до полів за ямами й розтріпувалася довгими смугами на дні борозен, що тьмяно відсвічували в сірому світлі, немов величезні, покладені на землю грати. А потім (ваговоз їхав досить швидко) у них на очах (вони й досі розмовляли дуже мало, а тепер зовсім позамовкали й стояли серйозні, переступаючи з ноги на ногу, одночасно повертаючи голови, щоб уважно подивитися вдалину, на захід) борозни також зникли. Перед ними лежала тепер суцільна, абсолютно рівна й нерухома площина сталевого кольору, в якій телефонні стовпи й струнки ряди живоплоту, що позначали квадратні милі земельних ділянок, здавалися такими стійкими й непохитними, неначе їх забетонували.

Водна поверхня була абсолютно нерухома, абсолютно рівна. Вона виглядала не невинно, але мирно. Вона виглядала майже скромно. Вона виглядала так, неначе по ній можна було ходити. Вона мала дуже спокійний вигляд: каторжники навіть не усвідомлювали, що вона рухається, аж поки доїхали до першого мосту. Під мостом раніше була канава, маленький струмок, але канави зараз не було видно, з води

визирали тільки живопліт і кипариси, що росли понад берегами стружка. Тут каторжники побачили і почули повільний, глибинний плин, спрямований на схід і проти течії струмка ("Він тече назад",— стиха сказав один каторжник); цей плин не порушував спокійної, застиглої поверхні, з-під якої долинав глибокий і слабкий підводний гуркіт, що (хоч ніхто у ваговозі не міг би зробити такого порівняння) нагадує гуркіт поїзда метро, який мчить глибоко під вулицею і свідчить про страшну й цртаємну швидкість. Вода неначе складалася з трьох шарів, окремих і різних: мирної й тихої поверхні, на якій повільно пливли піна й маленькі гілочки і яка немов зловмисно приховувала другий шар — саму повідь з її шаленою силою; і аж внизу — струмок, струмочок, що дзюркотів у протилежному напрямку безтурботно й безжурно, своїм раз і назавжди визначеним шляхом до своєї карликової мети; так між рейками, по яких мчить швидкий поїзд, рухається інколи процесія мурашок, приділяючи тій шаленій силі не більше уваги ніж циклонові на планеті Сатурн.

Тепер вода підійшла під насип. Відколи каторжники помітили її внутрішній рух, вона мовби вирішила не таїтися більше, і їм здавалося, що вони бачать, як вона підіймається все вище й вище; дерева, що "зовсім недавно стриміли над водою на високих стовбурах, тепер нагадували декоративні кущі на підстрижених газонах. Ваговоз проїхав повз негритянську хижу. Вода сягала аж до вікон. Жінка з двома дітьми на руках сиділа навпочіпки на даху хижі, а її чоловік з хлопцем-підлітком, стоячи по пояс у воді, підтягали верескливу свиню на круту стріху стодоли, де на конику вже вмостилися рядком кілька курок та індиків. В стодолі, на стозі сіна, стояла корова, прив'язана мотузкою до тички; вона без упину мукала. До стогу, кричачи й здіймаючи бризки, наближався під-літок-негр верхи на неосідланому мулі, якого він нещадно періщив батогом; ногами хлопець стискав боки мула, а всім тілом, нахилившись уперед, налягав на мотуз, до якого був прив'язаний другий мул. Жінка на даху, побачивши ваговоз, почала щось вигукувати; її голос слабо й мелодійно линув над коричневою водою, поволі завмираючи, в міру того як ваговоз віддалявся, і нарешті завмер, і ті, що були в кузові, так і не знали чому — через те, що відстань стала надто велика, чи тому, що вона замовкла. '

А потім дорога зникла. Вона не пішла вниз, і все ж раптом ковзнула під коричневу поверхню, не знявши анінаймем-шої хвильки, немов чиясь. вправна рука окісно встромила в м'ясо плоский, тонкий ніж; дорога плавно увійшла у воду, немов так в.оно було вже багато, років, немов так її було збудовано. Ваговоз зупинився. Староста виліз із кабіни, обійшов кузов, витяг з-під ніг каторжників дві лопати, і залізо забряжчало, стукаючись об ланцюг.

— Що ти робиш? — сказав один каторжник. — Що це ти намірився робити?

Староста не відповів. Він повернувся до кабіни, з якої виліз — без рушниць — один із вартових. Обидва, в гумових чоботях і з лопатами, обережно рушили вперед по воді, намацуючи, зондуючи дно поперед себе держакми лопат. Той самий каторжник знову заговорив. Це був чоловік середнього віку, з копицею скуйовдженого сталєво-сірого волосся й трохи божевільним обличчям.

— Що вони там у біса роблять? — спитав він.

йому знову ніхто не відповів. Ваговоз повільно рушив уперед, у воду, слідом за вартовим і старостою, здіймаючи перед собою товстий, повільний, тягучий гребінь шоколадної води. Тоді сивий каторжник заверещав:

— Падлюки, одімкніть нам кайдани!

Він почав проштовхуватися, дико вимахуючи руками, б'ючи тих, що стояли перед ним, поки не дотягся до кабіни, а тоді шалено загатив по ній кулаками.

— Падлюки, одімкніть нас! Одімкніть нас, гади! — верещав він, ні до кого не звертаючись. — Вони хочуть утопити нас! Одімкніть кайдани!

Але йому не відповідали,— він наче звертався до мерців. Машина повзла далі, вартовий із старостою держаками лопат намацували дорогу, другий вартовий сидів за кермом, а двадцять два каторжники, втиснуті, немов сардини, в кузов ваговоза, стояли, прикуті до нього за кісточки. Вони переїхали ще один міст — два тонкі й недоладні залізні поручні поступово виринали з води, тяглися певну відстань рівнобіжно до її поверхні, а потім знову поступово занурювалися у воду, з якимсь майже символічним зухвальством і водночас без будь-якого сенсу — так буває уві сні. Машина повзла далі.

Десь над полудень вони вїхали в місто, до якого весь час простували. Вулиці міста були бруковані, і звук, що чувся з-під коліс ваговоза, був такий, неначе роздирали шовк. Тепер вони їхали швидше, вартовий і староста знову сиділи в кабіні, і ваговоз навіть трохи спінював воду. Знята його радіатором хвиля котилася через затоплені тротуари й прилеглі газони і хлюпала об сходи-й веранди будинків, де між купами меблів стояли люди. Вони проїхали діловим кварталом; якийсь чоловік у гумових чоботях вийшов із крамниці; він ішов по коліна у воді й тяг за собою плоскодонний човен із сталевим сейфом.

Нарешті вони дісталися залізниці, яка перетинала вулицю під прямим кутом, розрізаючи місто на дві половини. Залізниця також проходила по насипу, по дамбі, що здіймалася на вісім-десять футів над рівнем тротуарів; вулиця упиралася в неї і повертала під прямим кутом біля будівлі, де містився бавовняний прес, та вантажної платформи, що височіла, немов на ходулях, на рівні дверей товарного вагона. На цій платформі стояв жовто-зелений військовий намет, а біля нього — вартовий в уніформі національної гвардії з гвинтівкою й патронташем на поясі.

Ваговоз завернув і виповз із води на пологі рампу, яка призначалася для машин з бавовною і якою тепер піднімалися фургони й приватні автомобілі, щоб вивантажити на платформі меблі та інші пожитки. Каторжників одімкнули від ланцюга в кузові, і, скуті кісточка до кісточки, вони парами зійшли на платформу й опинилися серед хаотичного

нагромадження ліжок і скринь, газових і електричних плиток, радіоприймачів, столів, стільців та картин у рамках. Негри під наглядом неголеного білого в брудному бавовняному костюмі й гумових чоботях переносили річ за річчю до будівлі бавовникового преса, на дверях якої стояв ще один гвардієць з гвинтівкою; вартові з рушницями не зупинили тут своїх каторжників, а погнали крізь темну, схожу на печеру будівлю, де між купами різноманітних меблів бляшані смуги обшивки на паках бавовни і дзеркала туалетних столиків та буфетів виблискували однаково тьмяно, не відбиваючи нічого.

Каторжники вийшли на вантажну платформу, де був військовий намет і стояв той, перший, гвардієць. Там вони почали чекати. Ніхто не сказав їм, чого й навіщо. Поки обидва вартові розмовляли з гвардійцем перед наметом, каторжники посідали рядком на краю платформи, як ластівки на дротах, і їхні скуті ноги загойдалися над коричневою нерухомою водою, з якої піднімався залізничний насип, первісний і непорушний, неначе якесь парадоксальне заперечення й спростування будь-яких змін та лихих прикмет; вони сиділи не розмовляючи і тільки тихо дивилися через шлях, туди, де на безмежній водяній рівнині під похмурим, сивим небом немовби пливла друга половина скальпелем розрізаного міста—будинки, кущі, дерева, урочисті і нерухомі, як на параді.

Через якийсь час із ферми прибули інші чотири ваговози. Вони проїхали один за одним майже впритул, так що радіатори мало не торкалися задніх ліхтарів, і, повторивши чотири рази той самий звук — немов роздирали шовк,— зникли за будівлею преса. Незабаром ті, що— сиділи на платформі, почули кроки, глухий брязкіт кайданів, і з будинку вийшла партія з першого ваговоза, потім з другого, з третього; тепер тут зібралося більше сотні каторжників у смугастих, як матрацна оббивка, штанах і блузах, а також півтора-два десятки вартових з рушницями. Ті, що прибули перші, підвелися, і всі вони змішались, спарені своїми брязкотливими, дзвінкими пуповинами, немов близнята.

Почався дощ, монотонний і дрібний, скоріше листопадовий, аніж травневий. Проте жоден з каторжників не рушив до розчинених дверей будівлі. Ніхто навіть не подивився в тому напрямку — із заздрістю чи надією. Якщо вони й подумали про захисток, то, безперечно, одразу вирішили, що вільне місце під дахом, коли воно ще не заповнене, потрібне буде для меблів. А можливо, вони знали, що, навіть якби там залишалося місце, воно було б не для них,— і не через те, що вартові хочуть, щоб вони вимокли, а тому, що вартовим просто на думку не спаде сховати їх від дощу. Отже, каторжники просто перестали розмовляти і, піднявши комірці блуз, завмерли, скуті попарно, як собаки перед змаганням з бігу. Вони стояли нерухомі, терпеливі, неначе жуйні тварини, повернувшись спинами до дощу, як роблять це вівці чи воли.

Минув ще якийсь час, і вони помітили, що кількість солдатів збільшилася на десять, а то й більше чоловік,— солдатам було тепло й сухо під прогумованими плащами; потім з'явився й офіцер з пістолетом на поясі. І тут вони почули запах їжі, а коли почали озиратися, то побачили біля самих дверей будівлі військову польову кухню. Вони стояли, все ще не рухаючись, поки їм не наказали вишикуватися в чергу, і тільки тоді дюйм за дюймом рушили під дощем вперед, похнюплені і терпеливі. Кожен одержував миску печені з овочами, кухоль кави і дві скибки хліба. Їли вони під дощем, не сідаючи, бо платформа була мокра, а навпочіпки, як селяни, схилившись уперед, щоб хоч якось укрити миски й кухлі, та дощ крапав у них без упину, як у мініатюрні ставки, непомітно й беззвучно просочуючи хліб.

Після того як вони простояли на платформі години зо три, за ними прибув поїзд. Ті, що стояли ближче до краю, бачили його, стежили за ним — один-єдиний пасажирський вагон, що, здавалось, їхав сам по собі, тягнучи за собою хмару диму з невидимої труби, хмару, що не здіймалася вгору, а повільно й важко сповзала вбік і лягала на затоплену землю. Він підійшов і зупинився, один-єдиний старомодний дерев'яний вагон з відкритими площадками, причеплений попереду куди меншого маневрового паровоза. Каторжників загнали досередини, і вони скупчилися в кінці вагона, де стояла маленька чавунна пічка. Вогню в ній

не було, але, незважаючи на це, вони щільно обступили цей холодний і німий шмат заліза, запльований уже вицвілим тютюном, навколо якого витали привиди тисяч недільних прогулянок до Мемфіса чи Мургеда й назад — земляні горіхи, банани, брудний дитячий одяг... Каторжники товпилися, кожен намагався зайняти місце ближче до пічки. Нарешті вартовий закричав: — Ану, сідайте там!

Троє вартових, поклавши рушниці, розштовхали каторжників і, відігнавши від пічки, розсадили їх по місцях.

Для всіх місць не вистачило. Частина лишилася стояти в проході,— вони стояли, скуті попарно, слухаючи, як сичить повітря у гальмах, як дає гудки паровоз. Після різкого поштовху вагон рушив з місця; платформа й будинок немовби кинулися в паніці назад, і каторжникам здалося, що поїзд переходить від нерухомості до швидкого руху з тією самою неправдоподібністю, яка супроводила його прибуття: він їхав тепер назад, хоч паровоз був попереду, тоді як допіру їхав уперед, але з паровозом позаду.

Каторжники навіть не помітили, коли рейки занурилися під воду. Вони відчули, як поїзд зупинився, почули, як паровоз дав протяжний гудок, розпачливий і тужливий, мов стогін, але навіть не звернули на це уваги. Вони сиділи чи стояли перед вікнами, померезаними дощем, коли поїзд знову поповз уперед, намагаючи шлях, як кілька годин тому намацував його вагозов, а коричнева, вода вирувала під колесами, хлюпала об низьке, повне вогню черево паровоза й розліталася густою парою; паровоз знову дав чотири короткі й пронизливі гудки, сповнені дикого торжества, але в цих гудках уже бриніли ноти розлуки й навіть прощання, неначе сам паровоз знав, що не посміє зупинитись і не зможе повернутися назад. За дві години вони побачили у вікні охоплений вогнем фермерський будинок. Він стояв у сутінках серед порожнечі, і поряд з ним теж не було нічого; чітке, рівне полум'я, немов жертвний вогонь, рвалося вгору, геть від свого власного відображення у воді, таке парадоксальне, зловісне й химерне у присмерку над водною пустелею.

Коли стемніло, поїзд зупинився. Каторжники не знали; куди їх завезли. Але вони не питали про це. їм і на думку не спадало про це питати, як не спадало на думку питати, чому і навіщо вони опинилися тут. Вони майже нічого не бачили, бо вагон був неосвітлений, а вікна затуманені — знадвору дощем, а зсередини — випарами скупчених тіл. Вони бачили хіба що спалахи кишенькових ліхтарів, які немовби плавали в повітрі. До них долинали вигуки й команди, а потім почали кричати вартові всередині вагона; каторжників примусили підвестися й погнали до виходу — і задзвеніли, забряжчали кайдани на їхніх кісточках. Поки вони спускалися, пара люто сичала, огортаючи їх білими клаптями. Поруч з вагоном стояв тупоносий моторний човен з високими бортами, який сам скидався на вагон і до корми якого була почеплена ціла низка яликів та плоскодонок. Тут теж були солдати; промені ліхтарів виблискували на цівках гвинтівок та пряжках патронташів, мерехтіли на кайданах каторжників, поки вони обережно спускалися у воду, що сягала їм по коліна, й сідали в човни. Нараз вагон з паровозом огорнулися парою і зовсім зникли з очей — це машиніст почав очищати топку.

Ще за годину каторжники побачили попереду вогні — ледь помітну низку червоних цяток, що розтяглася понад обрієм, неначе звисаючи з низького неба. Але минула ще година, перш ніж вони дісталися до тих вогнів,— і весь цей час каторжники сиділи навпочіпки в яликах, загорнувшись у промоклий одяг (вони вже більше "не сприймали дощ як окремі краплини води), і дивилися, як вогні ближчать, поки нарешті не вималювалися обриси самої дамби; тепер видно було ряд військових наметів, що витягся вздовж насипу, і людей, що сиділи, скоцюрбившись, навколо вогнищ. Хисткі відблиски вогню на воді раз у раз вихоплювали з темряви ряди інших човнів, прив'язаних до стінки великої й темної дамби, яка на цей час уже височіла над їхніми головами. На дамбі і між прив'язаними яликами блимали кишенькові ліхтарі; на човні нарешті вимкнули мотор, і вони причалили.

Зійшовши на гребінь дамби, вони побачили довгий ряд жовто-зелених наметів, а між ними — вогнища, навколо яких,

серед безформних клунків з одягом, сиділи чи стояли люди-

чоловіки, жінки, діти — негри та білі; їхні очі виблискували при світлі вогнищ, коли вони повертали голови й спокійно дивилися на смугастий одяг та кайдани. А трохи далі на дамбі стояв табун мулів та дві чи три корови; тварини також збилися до купи, але вони не були стриножені. І тут високий каторжник почув якийсь новий звук. Він почув його не несподівано, а просто раптом усвідомив, що весь час чує його. Цей звук був такий незвичний і незнаний, що до цієї миті він не зважав на нього, як мурашка чи блоха не зважала б на гуркіт лавини, що несе її. Він зранку плив по воді, а перед цим сім років ходив за плугом і бороною в тіні дамби, на якій зараз стояв, але він не одразу здогадався, що то за дивне глибоке шепотіння долинає з-за дамби. Він зупинився. Вербечка каторжників, що рухалися за ним, наштовхнулася на нього, як наштовхуються один на одного, зупиняючись, товарні ваги* — із таким самим залізним брязкотом.

— Вперед! — закричав, вартовий.

— Що це таке? — спитав каторжник.

Негр, що сидів навпочіпки біля найближчого вогнища, відповів йому:

—

— Це він. Це Старий*.

— Старий? — перепитав каторжник.

— Ану, вперед! Чого стали! — закричав вартовий. Вони рушили далі. Проминули ще один табун мулів, які

теж провели їх очима, повертаючи свої довгі понурі морди до світла і знов одвертаючись у темряву; за хвилину вони опинилися серед порожніх маленьких військових наметів — на бівуаках кожен такий намет

призначається для двох чоловік. Вартові позаганяли до них каторжників — по три скуті пари до кожного намету.

Вони заповзали всередину рачки, як собаки до тісних буд, і лягали на землю. Незабаром повітря в наметах зігрілося від тепла їхніх тіл. Запала мовчанка, і тепер усі вже чули цей звук і, лежачи, прислухалися до басового шепоту, глибокого й могутнього.

— То це — Старий?—спитав каторжник, що намагався пограбувати поїзд.

— Еге ж,— сказав другий каторжник.— І йому ні до чого похвалитися силою.

На світанку вартові розбудили їх, б'ючи носками чобіт по підшвах черевиків, що витикалися з-під наметів. Навпроти багнистого причалу, де скупчилися човни, стояла військова польова кухня, від якої долинав запах кави. Але високий каторжник — і, напевно, не він один — не рушив одразу по їжу, хоч учора їв тільки раз, і то опівдні, під дощем. Натомість він уперше подивився на Ріку, біля якої прожив останні сім років свого життя, але якої не бачив досі жодного разу.

Він стояв приголомшений, охоплений неясним передчуттям, і дивився на застиглу сталеву-сіру поверхню, не вкриту хвилями, а тільки трошки брижасту.

Вона тяглася від дамби, на якій він стояв, скільки сягало око — каламутний, густий, вкритий шоколадною піною простір, порушений тільки тонкою смужкою за милю звідси, смужкою, тоненькою, мов волосинка. За якусь мить він зрозумів що це. "Це ще одна дамба,— подумав він спокійно.— Отак і ми виглядаємо звідти.— Те, на чому я зараз стою, отак виглядає звідти".

Його штовхнули ззаду, і він почув різкий голос вартового: і— —
Рушай, рушай! Ще намилуєшся!

Їм видали таку саму печеню з овочами, каву й хліб, як напередодні, і знову, як і вчора, вони посідали навпочіпки над своїми мисками й кухлями, хоч тепер дощу не було. Вночі до дамби прибило цілий дерев'яний сарай. Тепер він лежав, притиснутий течією до дамби, а натовп негрів копирсався над ним, здирав дранку й дошки й відносив схилом нагору. Повільно пережовуючи їжу, високий каторжник дивився, як швидко зникає надводна частина сарая — немов мертва муха під метушливою, працювитою ватагою мурашок.

Щойно вони попоїли, як знову, немов за сигналом, заперіщив дощ. Грубий одяг каторжників за ніч не висох, а став тільки ледь тепліший за повітря. Незабаром вартові криками підняли їх з землі й звеліли вишикуватися двома групами. Одну групу озброїли обліпленими багном лопатами й кирками і повели кудись по дамбі. Трохи згодом підійшов моторний катер, тягнучи на буксирі флотилію яликів. Під катером, на глибині п'ятнадцяти футів, лежала, певно, бавовникова плантація; ялики були вщерть заповнені неграми, між якими лише де-не-де сиділи білі з клунками на колінах. Коли мотор замовк, з води долинув слабкий бренькіт гітари.-Ялики пришвартувалися, й люди почали сходити на берег; каторжники дивилися, як чоловіки, жінки й діти дерлися вгору багnistим схилом, тягнучи на собі важкі полотняні торби й клунки з ковдр.

Бренькіт не припинявся, і тепер каторжники побачили молодого чорношкірого довгоногого хлопця з гітарою, що висіла у нього на шиї на обривку бавовняних віжок. Він виліз на гребінь дамби, все ще перебираючи струни гітари. В руках у нього не було більш нічого — ні харчів, ні клунків, ані надіть якоїсь куртки.

; Високий каторжник так захопився всім цим видовищем, що не чув вигуків вартового, поки той не підійшов до нього і не викрикнув його імені.

— Прокинься! — гукнув вартовий.— Чи ви двоє вмієте веслувати?

— Веслувати? Де? — спитав високий каторжник.

— На воді,— сказав вартовий.— Де ж іще в чорта.

— Я туди не хочу,— сказав високий каторжник і хитнув головою в бік невидимої ріки за дамбою.

— Ні, це з другого боку,— сказав вартовий. Він швидко нахилився й відімкнув кайдани, що з'єднували високого каторжника з гладким, безволосим.— Це отам, недалеко.— Він підвівся. Обидва каторжники рушили слідом за ним до човнів.— Тримайтеся отих телефонних стовпів, доки не дістанетеся до бензоколонки. Ви її впізнаєте — дах ще стирчить над водою. Стоїть вона край багнистої затоки, а затоку ви впізнаєте по верхівках дерев, що стоять на тому місці, де був її берег. Тією затокою пливіть аж до поламаного кипариса, на якому сидить жінка. Зніміть її й завертайте прямо на захід, до будиночка на плантації,—там на даху сидить якийсь дядько... — Він обернувся й подивився на двох каторжників, що стояли абсолютно нерухомо і серйозно, напружено позираючи то на човен, то на воду.

— Ну? Чого ви чекаєте?

ч— — Я не вмію веслувати,— сказав гладкий каторжник.

— То час уже тобі навчитися,— сказав вартовий.— Сідай у човен.

Високий каторжник підштовхнув другого вперед.

— Сідай,— сказав він.— Вода тебе не вкусить, і купатись ніхто не примушує.

Відпливши від дамби (гладкий сів спереду, а високий на кормі), вони побачили, що вартові звільняють від кайданів інші пари каторжників і розподіляють їх по човнах.

— Хотів би я знати, хто ще з отих хлопців уперше в житті бачить так багато води,— сказав високий каторжник.

Другий не відповів. Він стояв навколішках на дні човна і час від часу сторожко вмочував у воду весло. І вже сама його гладка м'яка спина немовби виражала острах і напруження.

Десь за північ до пристані Віксбурга підійшло рятувальне судно, наповнене аж до поручнів бездомними чоловіками, жінками й дітьми. То був пароплав мілкої осадки; цілий день він сновигав туди й сюди над болотяними заплавами, зарослими кипарисами й акаціями, і над бавовниковими полями, збираючи свій жалюгідний вантаж з дахів будинків, і повіток, і навіть з дерев. А тепер він приповз до цього затопленого міста знедолених та скривджених, де в мряці чадили гасові лампи, а електричні ліхтарі на поквапливо натягнених дротах освітлювали багнети військових поліцаїв та червоні хрести на нарукавних пов'язках лікарів, медсестер та персоналу їдалень для біженців. Високий берег над їхніми головами був майже весь вкритий наметами, але людей там було все-таки більше, ніж ці намети могли вмістити; вони сиділи чи, лежали, самотні чи цілими сім'ями, під першим-ліпшим захистком, а то й просто неба, під дощем, напівмертві від виснаження, а лікарі, й сестри, й солдати переступали через них, ходили навколо них і між ними.

ц Серед перших на землю зійшов один із старших наглядачів каторжної ферми, а слідом за ним гладкий каторжник і ще один білий — маленький чоловічок з худим, неголеним, блідим обличчям, на якому ще можна було прочитати глибокий біль від несправедливо заподіяної страшної кривди. Наглядач, здавалось, добре знав, куди йому треба йти. Ведучи за собою своїх двох супутників, він швидко відшукував проходи між купами меблів і сонними людьми і незабаром опинився в яскраво освітленій кімнаті,— це було щось на зразок тимчасової канцелярії,

власне, це був майже військовий командний пункт,— де начальник каторжної ферми сидів у товаристві двох офіцерів з майорськими петлицями. Старший наглядач заговорив без будь-якого вступу.

— Ми втратили людину,— сказав він і назвав ім'я високого каторжника.

— Втратили? — сказав начальник.

— ■ Так. Він утопився.— Не повертаючи голови, наглядач кинув гладкому каторжникові: — Розкажи йому.

— Це він казав, що вміє веслувати,— сказав гладкий каторжник, — а я такого не говорив, Я і йому сказав,— він кивнув головою в бік наглядача,— що не вмію. Отже, коли ми дісталися до затоки...

— Про що, власне, йдеться? — сказав начальник.

— З одного човна нам повідомили,— сказав наглядач,— що бачили жінку на поламаному кипарисі в затоці, і оцього чоловіка,— він вказав на свого другого супутника,— на даху будинку. В тому човні для них не було місця. Розкажуй далі.

— Отже, ми допливли до того місця, де була затока,— повів далі каторжник абсолютно монотонним голосом, без будь-якої інтонації,— і раптом човен закрутило. Не знаю, як це сталося. Я просто сидів собі, бо він весь час вихвалявся, що вміє веслувати. Ніякої течії я не помітив. Просто човен раптом повернувся задом наперед і помчав назад, немовби його причепили до поїзда. А потім його знову закрутило, а я саме глянув угору, побачив гілку над головою і вхопився за неї, а човен висмикнуло з-під мене, немов шкарпетку здерли, і я побачив його ще раз — дном догори, а той хлопець, що казав, ніби знається на веслуванні, тримався за нього однією рукою, а в другій все ще держав весло.— Він замовк,

урвавши розповідь на тій самій одноманітній ноті, і тепер стояв, спокійно дивлячись на напівпорожню квартиру віскі на столі.

— А звідки ви знаєте, що він утопився? — спитав начальник у наглядача.— Чи певні ви, що він не скористався з слушної нагоди, щоб утекти?

— Утекти? Куди? — сказав той.— Вся дельта затоплена. На п'ятдесят миль довкола, аж до самих гір, стоїть вода п'ятнадцять футів завглибшки. А човен перекинувся..

— Той хлопець утопився,— сказав гладкий каторжник.— Вам нема чого хвилюватися за нього. Він дістав помилування, і в того, хто підпише папір, теж рука не відсохне.

— І ніхто більше не бачив його? — запитав начальник.— А що сталося з тією жінкою на дереві?

— Не знаю,— сказав наглядач.— Я ще не знайшов її. Напевно, її підібрав якийсь інший човен. А оце той хлопець з будинку.

Начальник і обидва офіцери знову подивилися на третього чоловіка, на його худе, неголене, дике обличчя, на якому все ще був написаний недавній жах, недавня суміш страху, безсилля і люті.

— Він так і не приплив по вас?— сказав начальник.— Вн так і не бачили його?

— Ніхто по мене не припливав,— сказав біженець. Він почав тремтіти, хоч голос його звучав ще досить спокійно.— Я сидів на тій клятій халупі, чекаючи, що вона от-от завалиться. Я бачив катер і човни, холи вони пропливали мимо, але для мене в них місця не знаходилося. Повнісінько смердючих негрів,, і один з них сидить і бренькає на гітарі, а для мене місця немає. На гітарі! — дико вигукнув він; а потім заверещав,

затрусився, обличчя з піною на губах скривилося, засіпалося.— Для смердючої негритянської гітари є, а для мене немає...

— Заспокойтеся,— сказав начальник.— Заспокойтеся.

— Дайте йому випити,— сказав один з офіцерів.

Начальник налив у склянку віскі. Наглядач подав її біженцеві, той взяв склянку обома тремтячими руками й спробував піднести до рота. Секунд двадцять усі дивилися на нього, а тоді наглядач узяв склянку з його рук і підніс йому до губ, чоловік почав ковтати, але й тепер тоненькі цівки витікали з куточків його рота на бороду.

— Отже, ми підібрали його та...— наглядач назвав ім'я гладкого каторжника,— вже надвечір і рушили сюди. Але той, другий хлопець пропав.

— Так,— сказав начальник.— Ну що ж. Уже десять років я не втрачав жодного в'язня, а тут... Завтра поїдете на ферму. Повідомте його сім'ю й одразу ж підготуйте відповідні папери.

— Гаразд,— сказав наглядач.— І ось що, шефе. Він був непоганий хлопець і, може, ніколи в житті не сидів у човні. Але все ж сказав, що вміє веслувати. Послухайте. Що, коли

я напишу на його картці: "Загинув, намагаючись врятувати людям життя під час великої поводи тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року" — і надішлю це на підпис губернаторові? Це буде добра пам'ять для його родичів: вони повісять цей папірець на стінку й будуть показувати його, коли до них приходитимуть сусіди... Може, його родичам навіть видадуть якесь відшкодування, адже на ферму його все ж послали вирощувати бавовник, а не роз'їжджати у повідь на човні.

— Що ж,— сказав начальник.— Я подумаю про це. Головне зараз — це викреслити його із списків як померлого, поки якийсь пройда не спробував привласнити його пайка.

— Гаразд,— сказав наглядач. Він обернувся й вивів своїх супутників з приміщення. Коли вони знов опинилися в похмурій темряві, він сказав гладкому каторжникові: — Отже, твій приятель випередив тебе. Він тепер вільний. Він своє вже відсидів, а тобі ще сидіти й сидіти.

— Так, вільний,— сказав гладкий каторжник.— Але я йому не заздрю.

Як свідчив гладкий каторжник, високий, спливши на поверхню, все ще стискав у руці те, що гладкий назвав веслом. Він тримав його не тому, що воно могло йому придатися, коли він знову Сяде в човен,— тієї миті він взагалі не вірив, що йому ще пощастить опинитися в човні чи на чомусь твердому,— а тому, що він ще не встиг подумати про те, щоб випустити його. Все відбувалося надто швидко. Цілком несподівано він відчув перший ривок течії, побачив, як закрутило човен, і як його товариш раптом злетів угору і зник, мов у вознесінні Ісайї; а потім він сам опинився у воді, весло тягло його на дно, а він опирався цьому, не усвідомлюючи, що все ще тримає його в руці, коли спливав на поверхню й намагався вхопитись за човен, який то кружляв за десяток футів од нього, то опинявся над головою, наче ладнаючись розчерепити її. Нарешті він вхопився за корму, тіло його немовби перетворилося на живе кермо, і ось човен і людина з веслом, піднятим догори, неначе гюйсшток, зникли з очей низенького каторжника (що, в свою чергу, зник з очей високого так само швидко, але у вертикальному напрямку), наче якась жива картина, піраміда, винесена зі сцени з шаленою, неймовірною швидкістю.

Він опинився тепер над найнижчою частиною болота чи заплави, яка, напевно, не знала течій, відтоді як прадавній підземний вибух сформував цю місцевість. Але зараз течія там була чимала; зі своєї борозни між хвилями за кормою

каторжник бачив, як із запаморочливою швидкістю мчать дерева й небеса, позираючи на нього крізь холодні жовті бризки з похмурим і сумним подивом. Але вони стояли, ті дерева,— стояли на чомусь твердо й упевнено; він подумав про це, він згадав у хвилину розпачливої люті тверду землю, скріплену, зцементовану й утворджену навіки трудовим потом поколінь,— вона була десь під ним, але він не зміг дістати її ногами, коли, знову цілком несподівано, корма човна завдала йому страшного удару по перенісці. Інстинкт, який підказував йому триматися за корму, тепер підказав йому кинути весло в човен і вхопитися обома руками за планшир саме в ту мить, коли човен знову закружляв на одному місці. Звільнивши обидві руки, він підтягнувся, перевалився через корму і впав долілиць на дно човна. Кров і вода текли з нього, він важко дихав — не через те, що знесилився, а від тієї страшної люті, що приходить слідом за жахом.

Але йому довелося одразу ж підвестись, бо він подумав, що пливе дуже швидко (куди швидше, ніж це було насправді). Тим-то він підвівся з червоної калюжі, в якій лежав; вода струменіла з нього, мокра груба бавовняна тканина була важка, як залізо, чорне волосся прилипло до черепа, змішана з кров'ю вода просочила блузу. Він обережно й швидко провів рукою під носом, глянув на руку і, схопивши весло, спробував завернути човен проти течії. Він навіть не подумав про те, що не знає, де саме залишився його товариш,— на якому з усіх тих дерев, котрі він проминув чи міг проминути. А втім, він не думав про це, бо був твердо переконаний, що його товариш залишився десь там, проти води, а в його уяві слова "проти води" асоціювалися з такою несамоовитістю, і силою, і швидкістю, що розуміти їх інакше, як "по прямій лінії", розум просто відмовлявся, як— відмовився б повірити в існування рушничної кулі завбільшки з бавовникове поле.

Ніс човна почав завертати проти течії. Він завертав слухняно й швидко, швидше, ніж каторжник устиг збагнути причину цієї легкості руху і проїнятися жахом та люттю: човен зробив дугу, став бортом до

течії й знову злісно закрутився на місці. Каторжник сидів, вищиривши зуби, з носа його юшила кров, і знесиленими руками він безпорадно молотив веслом по воді, по цій невинній на вигляд стихії, яка вже раз стискала його в залізних, м'яких обіймах, немов анаконда, і яка тепер, здавалося, чинила його наполегливому, відчайдушному натискові не більший опір, ніж повітря; а човен, який спершу погрожував йому, а потім зі страшною силою кінського копита вдарив по обличчю, тепер спочивав на воді, неначе не важив нічого, неначе квітка будяка, і крутився, як флюгер,

коли каторжник молотив по воді! веслом, думаючи про свого товариша, уявляючи, як він сидить на дереш, в безпеці, спокійний, задоволений, бо йому не треба нічого робити, а тільки чекати; з безсилою люттю й страхом він думав про примхи людської долі, яка одному дарує безпечне дерево, а другому — істеричний, неслухняний човен, дарує саме через те, що знає: з них двох тільки він може спробувати повернутися і врятувати свого товариша.

Ялик винесло із заводи, і він знову помчав за течією, неначе ще раз перескочив од нерухомості до неймовірної швидкості,— і каторжник подумав, що його віднесло, напевно, вже на багато миль від місця, де товариш залишив його, хоч насправді човен, відколи він знов заліз у нього, просто зробив велике коло, і перепона (купка кипарисів, до якої прибило силу різних уламків та колод), що. на неї човен мав от-от наскочити, вже раз стрічалася на їх шляху,— саме тоді ялик зачепився бортом і вдарив каторжника кормою. Але каторжник яє знав цього, бо ще взагалі не підводив очей над носом човна. Він і зараз не підводив очей, хоч і зрозумів, що за мить вріжеться у щось; відчув, як човен під ним нетерпляче, радісно, злостиво затремтів; і каторжник, який досі без упину молотив веслом по спокійній зрадливій воді і вже гадав, що сили його вичерпалися, видобув звідкись, з якогось останнього резерву, залишки самовладання, волю і витримку, сильніші за прості м'язи й нерви. І він молотив веслом далі, аж до останньої миті, коли занурив і витяг весло, керований вже тільки рефлексом відчаю,— так людина,

послизнувшись на льоду, хапається за капелюх і за кишеню з грошима,— і тут ялик ударився й кинув його знову на дно.

Цього разу він підвівся не скоро. Він лежав долілиць, трохи розкинувши руки й ноги, в спокійній позі, немов смиренно молився. Він знав, що йому, зрештою, доведеться підвестися, бо ж усе життя, власне, складається з того, що людині доводиться рано чи пізно підводитись, а через якийсь час рано чи пізно знову лягати. І він не був насправді знесилений; і він не втратив усіх надій; і він не відчував особливого страху перед необхідністю підвестися. Йому просто здавалося, що він випадково опинився в такому становищі, коли час і оточення, а не він сам, перебувають у гіпнотичному трансі; з ним бавиться водний потік, що нікуди не тече, а день нескінченний, і ніколи не настане вечір; а як тільки гра скінчиться, його викинуть назад, у порівняно безпечний світ, з якого насильно вихопили; поки що ж те, що він робить і чого не робить, не має особливого значення. Він ще кілька хвилин полежав долілиць, тепер не тільки відчуючи, але й чуючи

2* 35 сильну, спокійну течію під днищем човна. Потім підвів голову і цього разу обережно торкнувся долонею обличчя, знову подивився на кров, потім сів навпочіпки і, перекинувшись через борт, стиснув ніздрі великим і вказівним пальцем, висякав згусток крові й саме витирав пальці об штани, коли голос звідкілясь згори спокійно промовив: "А ви не дуже ПОСІЙ* шали",— і каторжник, який досі не мав ні приводу, ані час*у підвести очі над носом човна, глянув угору й побачив на дереві жінку, яка дивилася на нього. До неї було не більше десяти футів. Вона сиділа на нижній гілці одного з дерев, оточених уламками, в які він вривався; на ній був бавовняний халат, солдатська куртка й панама, але він не став розглядати її уважно, бо вже першого зляканого погляду вистачило йому, щоб визначити все її минуле, її походження; ця жінка могла б бути його сестрою, якби він мав сестру, його дружиною, якби його не заслали на каторгу юнаком, що вже не був і підлітком, але ще не досяг віку, в якому одружуються чоловіки його плодючої моногамної породи. Жінка сиділа, вчепившись у стовбур дерева, її ноги без панчіх, у грубих розшнурованих чоловічих черевиках висіли на відстані ярда від води —

жінка, яка була, напевно, чиєюсь сестрою і доконче була (чи доконче мусила б бути) чиєюсь дружиною; проте він потрапив на каторгу надто молодий, щоб мати більш ніж теоретичний досвід щодо жінок, і тому не знав ще цього.

— А я вже гадала, що ви не повернетесь.

— Не повернусь?

— Після першого разу. Після того, як ви вперше наскочили на ці колоди, залізли у човен і попливли далі.

Він роздивився довкола, знов обережно доторкнувшись до свого обличчя; і справді, це могло бути те саме місце, де човен ударив його.

— Так,— сказав він.— Та я все ж повернувся.

— Ви не могли б підвести човен трохи ближче? Ну й намучилася ж я, поки видряпалася сюди нагору; може, я краще...

Каторжник не слухав її: він саме побачив, що весло зникло; цього разу, коли човен кинув його вперед, він випустив весло не на дно, а за борт.

— Воно тут, зачепилося за кущі,— сказала жінка.— Ви дотягнетесь до нього. Ось візьміться за це.

Це була виноградна лоза. Вона зрослася з деревом, але повідь вирвала коріння. Жінка обв'язала лозою верхню половину тіла; тепер вона розмотала її й почала розгойдувати, аж поки він не впіймав кінець. Тримуючись за лозу, каторжно ник підібрав весло, а потім підвів човен під гілку і, зупинивши його, почав дивитися, як жінка рухається, як вона важко й обережно готується злізти,— ця важкість була не болісна, але мученицьки-обережна, це була цілковита і майже летаргічна

незграбність, яка вже не збільшувала його першого зляканого подиву — подиву, що вже став катафалком заповітно! мрії. Адже навіть в ув'язненні він ковтав (з тією ж давньою пожадливістю, незважаючи на те що саме воно спричинилося до його падіння) те неймовірне читво, що піддавалося дуже легкій цензурі, а потім обережно, контрабандним шляхом, перепроваджувалося до в'язниці; отож, сідаючи зі своїм товаришем у човен, він мріяв про Прекрасну Єлену, про другу Грету Гарбо *, яку він врятує з вершини дикої скелі або визволить із похмурої вежі старовинного замку. Він дивився на жінку,— її тіло, спотворене величезним животом, який випинався з-під халата, повисло на руках — і не робив ніяких спроб допомогти їй, а тільки люто стримував човен на місці, міркуючи собі: "І оце мені! З усього жіночого м'яса, що ходить по світу, саме оцей шмат випав мені разом із ідіотським човном!"

— А де будинок на бавовниковому полі? — спитав каторжник.

— Будинок на бавовниковому полі?

— Що на ньому сидить якийсь хлопець.

— Не знаю. Тут навколо сила-силенна таких будинків. І на них, напевно, сидять люди.— Вона розглядала його.— А з вас кров юшить, як з недорізаного поросяти. І ви скидаєтеся на каторжника.

— Еге ж,— огризнувся він.— Я вже й почуваюся так, наче мене повісили. Ну, от що — мені треба підібрати товариша, а потім знайти отой будинок.

Він відчалив. Тобто просто випустив з рук виноградну лозу. Цього було цілком досить, бо хоч ніс човна лежав високо на нагромадженні колод, хоч каторжник тримав човен у порівняно тихій воді за затором, він весь час чув безупинний, неугавний шепіт буркотливої маси води .десь за кілька сантиметрів від себе, під тонким днищем, на якому сидів скорчившись,— і щойно він випустив лозу, як вода заволоділа човном, не

єдиним могутнім ривком, а послідовними дотиками, легкими, обережними, котячими; каторжник усвідомив тепер марність своєї надії на те, що, завдяки додатковій вазі, ялик стане слухняніший. Перші кілька секунд він ще підсвідомо (а втім, марно) вірив у це; він завернув човен носом проти течії і спромігся вдержати його в цьому положенні ціною страшного напруження сил, якого не послабив навіть тоді, коли побачив, що човен пливе по досить прямій лінії, але задом наперед; не послабив і тоді, коли ніс почало заносити й розгойдувати. Це був той знайомий, непереборний рух, який він знав тепер уже дуже добре, надто добре, щоб опиратися йому. Тому він дозволив човнові повернутися за течією, сподіваючись скористатися з інерції, щоб зробити повне коло й поставити його знову носом проти води. Ялик поплив боком, потім носом вперед, потім знову боком навскіс через протоку до другої стіни із затоплених дерев; він плів із страшною швидкістю — вони потрапили у вир, але каторжник не знав цього; він не мав часу на те, щоб робити висновки, ба навіть розмірковувати; він зіщулювся, його зуби блиснули на вкритому кривавою кіркою, опухлому обличчі, йому здавалося, що легені от-от розірвуться, але він молотив по воді веслом, тоді як дерева насувалися на нього, схиляли над ним свої могутні стовбури. Ялик ударився, закрутився, ударився знову; жінка напівлежала на носі, вчепившись руками в борти, немов намагаючись сховатися за власним животом; каторжник гатив тепер веслом не по воді, а по живих, напоєних соками деревах, він не думав уже про те, щоб доплисти кудись, єдиним його прагненням було не дати яликові розбитися вдрузки об стовбури дерев. Потім він відчув удар, цього разу в потилицю, і похилені дерева, мінлива вода й обличчя жінки — все попливло перед ним і зникло в яскравому, беззвучному спалаху.

За годину ялик повільно виплив давнім сплавним шляхом з низини, з лісу, на бавовникове поле — сіру і безмежну пустелю, тепер уже рівну й гладеньку, порушену тільки тонкою лінією телеграфних стовпів, яка скидалася на стоніжку, що повзе по возі. Веслувала тепер жінка, рівномірно й старанно, з тією ж дивною, летаргічною обережністю, а каторжник сидів, зігнувшись, уткнувшись обличчям у коліна, й намагався

пригорщами води зупинити нову і, здавалося, нескінченну кровотечу з носа.

Жінка поклала весло й озирнулася довкола; ялик поплив повільніше.

— Ось ми й випливи,— сказала вона. Каторжник підвів голову г теж огледівся.

— Випливи куди?

— Я гадала, може, ви знаєте.

— Я не знаю навіть, де я був. Навіть коли б мені сказали, з якого боку північ, я однаково не знав би, чи мені треба плисти туди.

Він підніс ще одну пригорщу води до обличчя, опустив руку й подивився на рожеві прожилки, що залишились у воді,— подивився не пригнічено, не стурбовано, а з якоюсь сардонічною й злобною апатією. Жінка дивилася йому в потилицю.

— Ми повинні дістатися куди-небудь.

— Хіба я цього не знаю? Хлопець на даху будинку. Ще один — на дереві. А тепер ще й оце — у вас на колінах.

— В мене вже почалося, передчасно... Напевно, через те, що довелось учора дряпатися на дерево, а потім сидіти на гілці цілу ніч. Я стримуюсь, як можу. Але краще було б якнайшвидше дістатися кудись.

— Авжеж,— сказав каторжник.— Я теж гадав, що мені треба якнайшвидше дістатися кудись, але мені не пощастило. Тепер кажіть ви, куди їхати, і ми випробуємо ваше щастя. Дайте мені весло.

Жінка простягла йому весло. Човен мав однаково загострені ніс і корму; каторжникові досить було тільки обернутися.

— Куди ви намірилися плисти? — спитала жінка.

— Хай це вас не обходить. Ваша справа — триматися.— Він спрямував човен через бавовникове поле. Знову пішов дощ, хоч спочатку й слабкий.— Куди...— сказав він.— Спитайте в човна. Я сиджу в ньому від самого сніданку, не знаючи, куди мені треба плисти і куди я пливу.

Це відбувалося близько першої години. А надвечір (вони знов потрапили в якусь протоку і вже довгенько пливли нею; їх затягло в протоку, перш ніж вони здогадалися про це, і було вже пізно з неї вибиратися; каторжник принаймні вважав, що робити цього не варт, і вже хоча б через те, що течія знов підхопила їх, слід залишатися в протоці) ялик винесло на широкий простір, і каторжник, хоч він мало знав цю місцевість, незважаючи на те що й на день не залишав її протягом останніх семи років свого життя, впізнав річку Язу *. Він не знав тільки, що тепер Язу тече назад. Отже, як тільки дрейф човна визначив напрямок течії, він почав веслувати туди, де, як він гадав, лежать міста Язу, Віксбург чи ще менші поселення, назв яких він не знав, але в яких мусять бути, люди, будинки, будь-що, де можна буде здати цю жінку й назавжди розпрощатися і з нею, і взагалі з усіма вагітними жінками на світі і повернутися до чернечого існування серед рушниць і кайданів, де він буде в безпеці від неї та подібних до неї. Тепер, коли незабаром мали з'явитися людські житла, а з ними і визволення від неї, він навіть перестав ненавидіти її. Коли він дивився на роздуте й непіддатливе тіло перед собою, йому здавалося, що він бачить зовсім не жінку, а якусь самотійну, наполегливу, загрозливу, інертну і водночас живу масу, жертвами якої є— однаковою мірою і він, і во.на; і коли він думав, як думав уже протягом останніх трьох чи чотирьох годин, про хвилину — ні, секундну — похибку ока чи руки, якої б вистачило, щоб кинути її у воду, аби це нечутливе жорно, яке не звідає навіть передсмертної муки, затягло її у небуття,— коли він думав про це, то більше вже не почував вважання помститися на ній — охоронниці цієї маси; йому було шкода

жінки, як шкода було б свіжого будівельного лісу, використаного на стодола, яку доводиться спалювати, щоб поз-< бутися паразитів.

¹ Він мірно і рвучко, але не через силу, веслував далі, допомагаючи течії нести їх у напрямку того, що, як він гадав, лежить за водою,— до міст, людей, до чого-небудь твердого під ногами, а жінка час від часу підводилася, щоб вичерпати з ялика дощову воду. Тепер уже падав густий дощ, хоч і не заливний, не лютий,— небо, та й сам день розпливалися без жалю; ялик посувався в німбі, в ореолі сірого серпанку, що непомітно зливався з каламутною водою, спіненою, як слина, вкритою різними уламками. Незабаром день почав мерхнути, і каторжник дозволив собі трохи збільшити зусилля, бо йому раптом здалося, що рух ялика уповільнився. Це й справді було так, хоч каторжник цього не знав. Він сприйняв це просто як вияв своєї дедалі дужчої втоми, запаморочення, як наслідок непослабних цілоденних зусиль і голоду — втоми, поглибленої припливами й відпливами страху та безсилої люті, викликаної цією халепою, в яку його зовсім безвинно завели. Отже, він почав веслувати трохи енергійніше — не тому, що його охопила тривога, а, навпаки, тому, що підбадьорився, впізнавши знайомий потік, річку, відому своєю вічною назвою багатьом поколінням людей, які селилися біля неї, приваблені нею, бо людину завжди приваблювало життя біля ріки навіть до того, як людина дала назву воді й вогню, приваблювала жива вода, що суворо визначає та обумовлює і шлях долі людської, і саму фізичну зовнішність людини. Отже, каторжник не відчував тривоги. Він веслував далі, не знаючи того, не підозрюючи, що вся вода, яка ось уже сорок годин лилася на північ крізь вилом у греблі, була десь попереду нього, бо поверталася назад, до Ріки.

Тепер уже зовсім смеркло. Цебто настала справжня ніч, сіре, розпливчате небо зникло, але неначе в якійсь оберненій пропорції видимість на воді поліпшилася, немов світло, вимите вдень із повітря дощем, зібралось на поверхні, як і сам дощ; тепер жовтий простір перед ним майже світився аж до тієї межі, за якою вже не видно було нічого. Темрява, власне, мала свої переваги: тепер каторжник не бачив дощу.

[Більш як добу одяг на ньому і він сам мокнули, тим-то він [давно вже не відчував дощу, а тепер, коли перестав його бачити, дощ для нього немовби припинився. До того ж каторжникові тепер не треба було відвертатися, щоб не бачити величезний живіт жінки. Отже, він веслував собі сильно й ритмічно, не відчуючи ні тривоги, ані занепокоєння, а тіль-ікя роздратування, бо й досі не бачив попереду відблисків на хмарах, які свідчили б, що човен, як він гадав, наближається до міста чи міст (котрі насправді залишилися за багато миль позаду).

•V І раптом він почув якийсь звук. Він не знав, що цей звук •означає, бо ніколи не чув його раніше і навряд чи міг би почути його знову колись, бо не кожній людині випадає почути таке і жодній людині не дано почути цей звук більше, ніж раз у житті. І тепер він не відчував тривоги; не встиг, бо хоч як добре було видно, а поле зору його було все ж обмежене. Отже, він почув той звук, а за мить і побачив щось таке, чого не бачив ніколи раніше. Чітка лінія там, де світла вода зустрічалася з темрявою, раптом піднялася на десять футів угору і тепер закручувалася вперед, немов тісто, яке розкачують на пиріг. Хвиля здибилася і водночас подалася вперед: гребінь її розлітався, як розтріпується грива коня, що мчить галопом, і при цьому світився, мінився й палахкотів, мов вогонь. Жінка наче прикипіла до свого місця (чи помітила вона те, що насувається, каторжник не знав), а він, приголомшений, з виразом жаху на опухлому, скривавленому обличчі, веслував далі, назустріч величезній хвилі. Він просто не встиг наказати своїм м'язам, загіпнотизованим ритмом рухів, припинити роботу, зупинитися. Вія веслував далі, а ялик вже зовсім не посувався вперед і, здавалося, завис у просторі, хоч весло занурювалося у воду, потім злітало над нею й занурювалося знову; і нараз вільного простору навколо них як не було: човен раптом опинився в шаленому вирі дощок, халуп, трупів. тварин, що мчали в якихось гротескних позах, цілих дерев, що вистрибували й занурювалися, мов дельфіни. І ялик немовби піднісся над ними у невагомій нерішучості, як зависає птах над полем, яким тікають звірі, не знаючи, де йому сісти і чи варто сідати взагалі, а каторжник зіщулився на кормі, все ще загрибаючи веслом й чекаючи на ту мить, коли можна буде закричати. Він так і не дочекався її. Якусь секунду ялик немовби постояв сторч, а тоді, як кішка,

метнувся, дряпаючись, угору по здибленому водяному валу, злетів над трепетним гребенем і залишався висіти — тепер уже справді високо в повітрі, на верховітті дерева,— і з цієї альтанки із вкритих молодим листячком гілок каторжник, який все ще чекав на ту мить, коли можна буде закричати, і все ще повторював рухи весляра, хоч самого весла в нього вже не було, визирав, як птах із гнізда,— визирав на світ, що сказано мчав у неймовірному зворотному напрямкові.

Десь над північ, супроводжуваний розкотистою канонадою грому, подібного до гуркоту артилерійської підготовки (немов по сорокагодинному запорі стихія, самі небеса випорожнювалися в гучному й блискавичному залпі на знак остаточної капітуляції перед одчайдушним і скаженим рухом), ялик, усе ще на чолі вируючого місива з дохлих корів і мулів, повіток, халабуд, курників, проминув Віксбург. Каторжник не знав цього. Він не дивився вперед над водою, а все ще сидів, зіщулившись, вчепившись у борти, і позирав на жовтий вир навколо себе, з якого вигулькували і в якому знову зникали цілі дерева, гострі верхи будинків, довгі, сумні морди мулів, які він відпихав уламком дошки, що невідомо де і як потрапив йому до рук (а ті морди, здавалось, позирали на нього невидючими очима, докірливо й злякано). Ялик посувався то боком, то носом, то кормою вперед, інколи по воді, а інколи й верхи на дахах будівель чи на деревах і навіть на спинах мулів, немовби й після смерті ці тварини не могли уникнути долі носіїв — проклятої долі їх кастрованого племені. Отже, він не побачив Віксбурга; ялик, плывучи із швидкістю експреса, опинився у спіненій тіснині між високими прямовисними берегами, над якими сяяло світло (але каторжник не помітив його); він побачив, як уламки, що плвли поперед нього, раптом розділилися й почали лізти один на одного, і його затягло в щілину, яка утворилася так швидко, що він не встиг розгледіти биків залізничного мосту; на якусь страшну мить човен, здавалось, завмер у нерішучості перед випнутим боком пароплава, немов не знаючи, що робити: перелізти через нього чи пірнути під нього, але тут його підхопив різкий порив крижаного вітру, напоєний запахом, і смаком, і почуттям вологої й безмежної туги; ялик стрибнув, і в останній конвульсії рідний штат вивергнув каторжника на дикі груди батька вод — Старого Міссісіпі.

Ось як каторжник розповідав про це через сім тижнів, сидячи на своїх нарах у бараці, в новому смугастому одязі, поголений і пострижений.

Протягом наступних трьох чи чотирьох годин після того, як грім і блискавка знесилили, ялик мчав у густій темряві по розбурханій воді, яка, навіть коли б каторжник міг бачити її, не мала, очевидно, меж. Дика й невидима, вона здіймалася й вирувала навколо човна й під ним, посмужена брудною піною, а на ній і під нею плавали уламки — безіменні величезні й невидимі предмети, які налітали на ялик, билися об нього і, кружляючи, мчали далі. Каторжник не знав, що пливе тепер по Ріці. А втім, якби він тоді й дізнався про це, то однаково не зміг би повірити. Вчора він знав, що пливе протокою, бо про це свідчили дерева, що стриміли на однаковій відстані одне від одного. Оскільки ж тепер навіть при денному світлі він не побачив би берегів, то річка була б останнім з усіх місць під сонцем (чи, радше, під дощовим небом), яке він асоціював би з цим простором; якби каторжанин взагалі міркував над тим, де він тепер перебуває, то, напевно, вирішив би, що пливе із запаморочливою й незбагненною швидкістю над найбільшим у світі бавовниковим полем; вчора він знав, що пливе по річці, свідомо й серйозно сприймав цей факт, а потім побачив, як ця річка, немов оскраженілий жеребець у вузькій вуличці, несподівано повернула й люто кинулася на нього, намагаючись убити; вчора він знав і розумів це, та коли б зараз він хоч на мить запідозрив, що цей дикий і безмежний простір навколо нього є річкою, його свідомість просто відмовилася б сприйняти цей факт; він би знепритомнів.

Коли зайнявся сірий світанок, сповнений вітру, хмар і крижаних шквалів дощу, каторжник зрозумів, що під ним не бавовникове поле. Він зрозумів, що бурхлива вода, по якій пливе ялик, тече не над тією землею, по якій досі мирно ходили люди за пружними, мускулястими крупами мулів. І тут каторжникові спало на думку, що той стан, у якому річка зараз перебуває, — зовсім не виняткова подія цілого десятиріччя; що саме ті роки, протягом яких вона покірливо несла на своїх спокійних і сонливих грудях ламкі механізми — витвори незграбної людської

винахідливості,— були винятком, а теперішній її стан — нормальний, і ріка зараз робить те, що їй подобається, чого вона терпляче чекала десятки років. Так мул працює десять років на людину за приємність один раз хвицьнути її. Каторжник звідав тепер і почуття страху, те, чого він не встиг зазнати в тій першій ситуації, коли він мав відчутти справжній страх, — в оті три чи чотири нічні секунди його молодості, коли він дивився, як двічі вихоплюється спалах з дула пістолета, націленого на нього рукою переляканого поштового чиновника; чиновник не зразу усвідомив те, що його (каторжників) пістолет не стріляє. Тепер каторжник знав: якщо людина тримається досить довго, то настає мить, після якої почуття страху перестає бути мукою й просто переходить у якесь дошкульне, гидке свербіння, немов після сильного опіку.

Тепер йому не треба було веслувати, він тільки кермував (уже цілу добу він нічого не їв; а не спав, у справжньому розумінні цього слова, годин п'ятдесят), і ялик мчав далі по кипучій пустелі, яку каторжник не наважувався називати. Її справжнім ім'ям, хоч знав уже, чим вона є насправді. Уламком дошки він намагався тільки скеровувати рух човна, відштовхуючись від будинків, і дерев, і мертвих тварин (цілі міста, крамниці, вілли, парки й ферми вистрибували й гралися навколо нього, як дельфіни), і вже не прагнув, дістатися якогось певного місця, а тільки намагався вдержати човен на поверхні, поки той не приб'ється куди-небудь. Каторжник хотів так мало. Для себе він не бажав нічого. Він просто хотів здихатися жінки, цього черева, але зробити це чесно, не для себе, а для неї. Він міг би в будь-яку мить висадити її на перше-ліпше дерево...

(— Або вистрибнути з човна, щоб вона разом з ним потонула, — сказав гладкий каторжник. — Тоді тобі дали, б іще десять років за втечу, а потім повісили б за вбивство, та ще й стягли б з твоїх родичів вартість човна.

— Атож, —сказав високий каторжник).

...Але він не зробив цього. Він хотів зробити все чесно, знайти кого-небудь, все одно кого, кому він міг би передати її, знайти щось тверде, на що він міг би її поставити, а тому, будь ласка, він ладен був навіть стрибнути назад у річку, якщо хто-небудь цього забажає. Він хотів тільки доплисти до чого-небудь, все одно до чого. Це ж було начебто зовсім не велике бажання. Але він не міг здійснити його. Він розповідав, як човен мчав і мчав уперед...

(— І ти нічого не бачив по дорозі? — спитав гладкий каторжник. — Ні пароплава, ні чогось іншого?

— Не знаю,— сказав високий).

...А він тільки намагався удержати його на поверхні, поки темрява не розвіється, а коли розвидніло, він побачив...

(— Темрява? — спитав гладкий каторжник.— Але ж ти, здається, сказав, що було вже видно.

— Еге ж, — сказав високий. Він скручував цигарку — обережно сипав тютюн із пачки у паперовий жолобок.— То була вже нова темрява. Їх було багато, поки я плив).

...що ялик усе ще швидко мчить, але тепер уже покрученим коридором, облямованим затопленими деревами. І каторжник зрозумів, що це ще одна річка і що її плин спрямований у бік, який два дні тому був протилежний її течії. Власне, вже не інстинкт попередив його про те, що ця річка, як і та, два дні тому, плине назад. Він не міг би заприсягтися, що потрапив до тієї самої річки, хоч і не здивувався б, ви* іявивши, що вірить у це, бо тепер він був і мусив, очевидно, іще якийсь час бути іграшкою, фігуркою на шахівниці злоти-|вої й запальної географії. Він просто зрозумів, що потрапив Я якусь нову річку, а отже, на якусь пізнанну, якщо не знайому, частину земної суші. Тепер він вважав, що йому треба тільки веслувати вперед і вперед, і тоді він dokonче

дістанеться чого-небудь рівного, й твердого, й піднятого над водою, а може, ще й сухого і навіть населеного; і що коли він веслуватиме досить швидко, то допливе туди вчасно. Він вважав 'також, що не повинен дивитися на жінку, бо коли ранкове світло підтвердило незмінну і, очевидно, неминучу присутність його пасажирки, вона перестала бути для нього людською істотою (тепер можна додати ще двадцять чотири години до перших двадцяти чотирьох і до перших п'ятдесяти, навіть якщо врахувати курку. Вона була дохла — втопилася — і пливла, зачепившись за дранку на даху, що вчора на мить виринув біля ялика; каторжник з'їв шматок сирої курятини, але жінка не схотіла їсти); жінка перетворилася на суцільне, нерухоме, величезне й чутливе лоно, і каторжник тепер вірив, що якби йому вдалось одірвати від нього погляд >і дивитись куди-небудь убік, то воно зникло б, а коли до того ж іще наказати очам, щоб вони більше не зупинялися на тому місці, де було те лоно, то воно й не повернулося б. Цим він і був зайнятий, аж поки раптом не зрозумів, що насувається хвиля.

Каторжник і сам не знав, як це він здогадався про хвилю. Він нічого не почув, нічого не побачив і не відчув. Просто ялик раптом опинився у стоячій воді, тобто правильний чи неправильний, але рівнобіжний рух води припинився й почався рух прямовисний. А можливо, його попередила непереборна й майже фанатична віра у підступність і вроджену злобність стихії, з якою його, здавалось, назавжди зв'язала доля; попередила раптова впевненість у тому, що саме зараз ця стихія вчинить те, що вже давно ладналася вчинити, — впевненість, яка вийшла далеко за межі і страху, і подиву. Отже, він завернув човна, як завертають, здіблюючи, стрімкого коня, але тепер, дивлячись назад, не впізнав навіть річища, яким приплив. Він не знав, чи просто не бачить ріки, чи ж вона зникла якийсь час тому, а він цього не помітив; не знав, чи річка загубилася в затопленому світі, чи ж світ потонув у безмежній ріці. А тепер він до того ж не міг би сказати, чи пливе перед хвилею, чи їй навперейми; йому залишалося єдине: відчувати, як навалює насувається дика сила за його спиною, веслувати так швидко, як тільки можуть його виснажені і вже задубілі м'язи, і намагатися не дивитись на жінку, відірвати від неї погляд і дивитися кудись убік, поки вони не обернуться

до чогось рівного й твердого, чогось над водою. Отож виснажений, із запалими очима, які він майже фізичним зусиллям намагався відірвати од неї, — немовби його очі були отими паличками з гумовими присосками на кінці, що ними стріляють з іграшкового пістолета, — каторжник веслував далі, і його знесилені м'язи корилися вже не волі його, а тій загіпнотизованій слабкості за межами звичайної виснаженості, якій легше продовжувати рух, аніж припинити його. Він веслував, аж поки ялик зяву врізався з розгону в щось; чого він не зміг обминути. І каторжника ще раз кинуло вперед, на дно човна, і, стоячи рачки, він підвів дике, опухле обличчя, побачив чоловіка з рушницею й хрипко сказав: "Віксбург? Де Віксбург?"

Коли каторжник розповідав це, то навіть по семи тижнях, коли він був уже в безпеці, вільний від турбот, під замком, під наглядом і надійно застрахований ще десятьма роками, доданими до його строку за спробу втекти, в його обличчі, голосі, мові з'являлось щось від тодішнього істеричного, неймовірного обурення. Його так і не пустили в той, інший човен. Він розповідав, як ухопився за обшивку (це був брудний, непофарбований критий човен з похиленим бляшаним димарем. Коли ялик наскочив на нього, цей човен плив і, очевидно, навіть не змінив свого курсу, хоч ті троє, що були в ньому, напевно, весь час стежили за яликом,— там був ще один чоловік, босий, розпатланий, бородатий, він сидів за кермовим веслом, і жінка в брудному чоловічому одязі, що стояла, прихилившись до дверей, і дивилася на каторжника з тією ж холодною байдужістю) і як човен потяг його за собою, а він намагався висловити, пояснити свою просту і (для нього принаймні) зрозумілу потребу, бажання. Розповідаючи про це, намагаючись розповісти про це, він знову відчував, немов приступ лихоманки, тодішню незабутню образу і дивився, як між тремтячими пальцями тоненькою цівкою сиплеться тютюн із невдало скрученої цигарки, а потім і сам папірець рветься із сухим тріском, схожим на слабкий постріл.

— Спалити мій одяг? — прохрипів каторжник. — Спалити його?

— А як же ти в чорта сподіваєшся втекти з такою вивіскою? — сказав чоловік з рушницею.

Каторжник спробував відповісти, спробував пояснити, як уже намагався пояснювати не тільки тим трьом людям у човні, а всьому довколишньому світові — похмурій воді й жалюгідним деревам і небесам, — і не для свого виправдання, бо пін його не потребував і знав, що його слухачі, інші каторжники, також не вимагають від нього виправдання. Він розповів чоловікові з рушницею, як йому разом з товаришем дали човен і звеліли підібрати чоловіка й жінку і як він загубив товариша й не зміг знайти чоловіка, а тепер страшенну. Хоче знайти що-небудь рівне й тверде, щоб залишити там жінку, поки він знайде поліцая чи шерифа. Він думав про свій дім, про місце, де він жив трохи не з дитинства, про давніх друзів, чії звички він знав і які знали його звички, про знайомі поля, де він виконував роботу, якої його навчили і яка подобалася йому, про мулів, чії звички він знав і поважав, як знав і поважав характери деяких людей; він думав про бараки вночі, із сітками проти комах влітку й добрими грубками взимку, — бараки, де були і дрова, і їжа, про футбол і кіно в неділю — про речі, які, за винятком футболу, він ніколи раніше не знав. Але найбільше він думав про свою репутацію (два роки тому йому запропонували стати старостою. Йому більше не довелося б орати землю чи годувати худобу, він мусив би тільки ходити із зарядженою гвинтівкою за тими, хто робив це, але відмовився. "Я, мабуть, краще ходитиму за плугом,— сказав він серйозно.— Я вже раз спробував був скористатися з пукавки, і з мене досить"), про своє добре ім'я, свою відповідальність не тільки перед тими, хто відповідав за нього, але й перед самим собою, свою власну честь — честь виконати те, що його попросили виконати, свою гордість із того, що він може зробити це, незважаючи ні на що. Він думав про це і слухав, як чоловік з рушницею говорить про втечу, і йому здавалося, що він отак висітиме і човен тягтиме його, аж доки не розірве навіпіл. (Саме в цей час він, за його словами, вперше побачив цапині борідки моху на деревах. Мох міг, звісно, з'явитися й кілька днів тому, але каторжник вперше помітив його саме тепер).

— Зрозумійте ж, я зовсім не збираюся тікати! — кричав каторжник. — Ви ж можете сидіти собі там з рушницею й стерегти мене, — будь ласка, я ж сам прошу вас за це. Я тільки хочу висадити цю жінку на...

— Я тобі вже сказав, що її я можу взяти на борт, — промовив монотонним голосом чоловік з рушницею. — Але на моєму човні немає місця для типів, які шукають шерифа. Мені такі типи не потрібні, та ще й у тюремному одязі.

— Якщо він полізе на палубу, дай йому прикладом по черепу, — сказав той, що сидів на кормі. — Він же п'яний.

— Він не полізе на палубу, — сказав чоловік з рушницею. — Він божевільний.

І" тут втрутилася жінка. Вона все ще нерухомо стояла, прихилившись до дверей, у злинялому, латаному й брудному комбінезоні, такому ж, як і на обох чоловіках.

— Дайте їм якого-небудь їдла й скажіть, щоб забиралися геть.— Вона випросталася, перейшла палубу й окинула супутницю каторжника холодним, похмурим поглядом.— Скільки вам ще зосталося?

— Ще місяць,— сказала жінка з човна,— але я...

Жінка в комбінезоні обернулася до чоловіка з рушницею. , — Дай їм трохи харчів,— сказала вона.

Але чоловік з рушницею все ще дивився вниз, на жінку в човні.

— Ну, давай,— сказав він каторжникові,— висаджуй її до нас на палубу й забирайся геть.

— А що буде з тобою,— сказала жінка в комбінезоні,— коли ти спробуєш передати її поліцаєві? Коли ти підпливеш до шерифа, а шериф спитає тебе, хто ти такий? .

Але чоловік з рушницею навіть не глянув на неї. Рушниця, яку він тримав на руці, навіть не хитнулася, коли тильним боком другої руки він сильно вдарив жінку по обличчю.

— Ти, сучий сину,— сказала вона.

Але чоловік з рушницею і тепер навіть не глянув на неї.

— Ну, то що? — спитав він у каторжника.

— Невже ви не розумієте, що я не можу? — вигукнув каторжник.— Невже ви не розумієте цього?

В цю мить, розповідав він потім, він здався. Зрозумів, що приречений. Тобто тепер він зрозумів, що ніколи не позбудеться її так само, як ті, що посадовили його в ялик і послали на розшуки, розуміли, що він нізащо не здасться; і коли серед речей, що їх жінка в комбінезоні кидала в ялик, він побачив банку із згущеним молоком, то вирішив, що це призвістка, небажана й неминуча, як телеграфне повідомлення про смерть,— призвістка того, що йому не пощастить навіть вчасно знайти плоску, тверду поверхню, щоб дитина народилася на ній. Отже, розповідав каторжник, він все ще удержував ялик коло борту критого човна, коли під ними звелася в першій грайливій спробі друга хвиля, а жінка в комбінезоні в цей час перебігала від каюти до поручня й шпурляла їм харчі — великий кусень солонини, підгорілі шматки черствого хліба, які вона висипала в ялик, мов сміття, з великого листа і, нарешті, брудну й заяложену ковдру, а він усе ще чіплявся за обшивку, намагаючись перебороти дедалі дужчу силу течії, нової хвилі, про яку в ту мить забув, бо все ще намагався розтлумачити своє таке просте бажання чоловікові з рушницею, поки той (а він єдиний із трьох був взутий) не почав бити

його підборами по пальцях. Каторжник відсмикував то одну, то другу руку, щоб урятуватись від важких черевиків, і знов хапався за поруччя, поки чоловік з рушницею не замахнувся ногою йому в обличчя, і тоді він відсахнувся вбік, щоб ухилитись від удару, і в цей час випустив з рук борт критого човна. Під його вагою ялик відхилився й став боком до течії, що прудкішала щосекунди, вода підхопила ялик і понесла вперед. І каторжник знову почав щосили веслувати, немов людина, що поспішає до безодні, знаючи, що в ній судилося померти, і, веслуючи, оглядався назад, на критий човен, на три обличчя, похмурі й злобно насмішкуваті, що швидко зменшувалися в міру того, як ширшав водний простір між ними. І тоді каторжник, приголомшений, задихаючись від нестерпної образи, яка полягала не в тому, що йому відмовили, а в тому, що йому відмовили в такій дрібниці (адже він хотів так мало, просив так мало, і все ж у відповідь від нього зажадали ціну всього його життя. І вони, напевно, знали, що якби він міг заплатити цю ціну, то не був би там, де був зараз, не просив би того, що просив), підняв дошку над головою і, потрясаючи нею, почав проклинати їх і не замовкнув навіть тоді, коли з дула рушниці вихопився спалах і шріт застрибав по воді коло борту ялика.

Отже, як каторжник потім розповідав, він якийсь час кричав і вимахував дошкою, а тоді раптом згадав, що десь позад нього, в болоті, здіймається нова хвиля, нова стіна води, повна будинків і дохлих мулів. І тоді він перестав кричати й знов схопив дошку. Він не намагався випередити хвилю. З досвіду він уже знав, що, коли вона дожене його, йому доведеться плисти в той самий бік, куди котиться і вона, незалежно від його волі; коли це станеться, він плистиме так швидко, що не зможе зупинитися, навіть якщо на його шляху траплятимуться місця, де він міг би висадити жінку. Час — ось що підганяло його тепер, отже, йому лишалося одне: якомога довше випереджати хвилю й сподіватися, що він допливе кудись, перш ніж вона насуне. Тому він веслував далі; його м'язи були такі втомлені, що вже не відчували втоми; так людина, яку надто довго переслідує лиха доля, перестає вважати її лихою і тим більше, звичайно, долею. Він навіть поїв ті сухі шматки, завбільшки з бейсбольні м'ячі, що вагою й твердістю не відрізнялися від антрациту,

незважаючи на те, що вже якийсь час пролежали у воді на дні ялика, в тому місці, куди їх кинула жінка з критого човна,— ті тверді, мов залізо, і важкі, мов свинець, шматки, які б ніхто не назвав хлібом, коли б не бачив їх на чорному декові, де їх випікали, навіть їв він однією рукою, бо не хотів випускати з другої дошку.

Він намагався розповісти й про те, що трапилося потім,— про той день, коли ялик мчав уперед поміж порослими мохом бородатими деревами, а з хвилі позаду щоразу вихоплювалися малі, повільні, допитливі щупальці, на мить легко й грайливо торкалися ялика із слабким шипінням, зітханням, майже хихотінням і зникали знову, а ялик плив далі, мчав далі, і довкола не видно було нічого, крім дерев, і води, і пустелі, і каторжникові вже не здавалося, що він намагається залишити позад себе час і простір чи скоротити час і простір перед собою,— йому здавалося, що і він, і хвиля висять тепер разом, нерухомо, в чистому часі над заснулою пустелею, по якій він веслує вперед не з надією доплисти кудись, а тільки для того, щоб залишити непорушеною маленьку відстань, що дорівнює довжині ялика, між собою й нерухомою, непозбутньою масою жіночого тіла. Потім настала ніч, і ялик мчав далі, мчав дуже швидко, бо швидкість над чимось незнайомим і невидимим завжди здається особливо великою, і перед ним не було нічого, а за ним — фантастичний, кошмарний образ рухливої маси води із спіненням і роздвоєним, мов зміїне жало, гребенем. А потім — знову світанок (і знову один з тих переходів від світла до темряви як уві сні, і знову до світла — так раптово, анахронічно й неправдоподібно, як посилення й послаблення світла на театральній сцені), і ялик почав впливати з темряви, але жінка тепер уже не лежала під зібганою, промоклою солдатською курткою, а сиділа, розігнувши спину, вчепившись обома руками в борти, із заплющеними очима, закусивши нижню губу, а він несамовито веслував уламком дошки, повернувши до неї дике, опухле, невиспане обличчя, й, вирячивши очі, кричав:

— Терпіть! Ради бога, потерпіть!

— Я роблю, що можу,— сказала вона.— Але хутчіш! Хутчіш!

Каторжник розповідав про це, про це неймовірне "хутчіш! хутчіш!": людина летить у провалля, а їй кажуть — вчепися за щось і врятуйся; вже сама розповідь про це, химерна, смішна, комічна й блазенська, поставала з гарячки нестерпного забуття а іще нестямнішою нереальністю, ніж будь-яка небилиця, освітлена вогнями рампи.

Він був тепер у басейні...

(— У басейні?— спитав гладкий каторжник.— Але ж це те, в чому купаються?

— Що ж,— різко сказав високий, дивлячись на свої руки.— Я там купався.— Величезним зусиллям він змусив свої руки заспокоїтися настільки, що пальці нарешті розчепірилися, і тоді, все ще не наважуючись поворушити пальцями, він простежив, як обидві половинки цигаркового паперу легко, з тремтливою нерішучістю опустилися на підлогу між його ногами).

...У басейні, в широкому, спокійному жовтому морі, що мало несподівано й дивно умиротворений вигляд. І в каторжника в ту мить майнула думка, що ця місцевість звикла до води, звикла бути під водою; він навіть згадав її назву — хтось йому сказав її згодом, за два чи три тижні: Етче-фелейя.

(— В штаті Луїзіана? — спитав гладкий каторжник.— Тобто ти хочеш сказати, що вплив із штату Міссісіпі? Оце так так...— Він пильно дивився на високого.— Не може бути... Напевно, це було десь по той бік од Віксбурга.

— Там, де я був, ніхто не казав, що навпроти лежить Віксбург, — сказав високий.— Вони говорили про Батон-Руж).

...І він почав розповідати про місто, про маленьке, чепурне, біле містечко, мов намальоване, між величезними, дуже зеленими деревами,

про які він згадав у своїй розповіді так само раптово, як вони, напевно, й з'явилися перед ним тоді — несподівані й ефемерні, немов міраж, і неймовірно мирні дерева, що височіли за рідкою низкою човнів, прив'язаних до товарних вагонів, які стояли аж по двері у воді. А потім він спробував розповісти й таке: як він з хвилину стояв по пояс у воді, у відчаї дивлячись назад, у човен, де напівлежала жінка; очі в неї все ще були заплющені, руки стискали борти так, що побіліли пальці, а по підборіддю з прокушеної губи текла кров.

— Як далеко мені доведеться йти? — спитала вона.

— Звідки ж я знаю? — крикнув він.— Але кажу вам, там десь суходіл! Земля, будинки!

— Якщо я спробую поворухнутися, то вона народиться навіть не в човні,— сказала вона.— Треба підплисти ближче.

— Гаразд! — вигукнув каторжник дико і відчайдушно.— Заждіть тут. Я піду й здамся, і тоді вони самі...

Він не договорив, не хотів витратити на це час. І потім він розповідав, що було далі: як, спотикаючись, борсаючись у воді, він намагався бігти, як схлипував, задихався; і як він потім побачив це: вантажну платформу над жовтим розливом, а на ній маленькі постаті в уніформі, такі ж, як раніше; він "казав, що в таку мить усі дні після того першого, невинного ранку злилися воєдино" і зникли, немов їх і не було, немов одна мить заступила другу (заступила? ні, злилася з нею), а він не перенісся через якийсь проміжний простір, а просто повернув і, здіймаючи бризки, кинувся до платформи, піднявши руки, хрипко вигукуючи щось. І— тут він почув зляканий крик: "Ось один з них!" — а потім команду, брязкіт зброї і тривожне: "Он він біжить! Он він біжить!"

— Так! — закричав він на бігу, падаючи у воду й знов підводячись.— Я тут! Тут! Тут! — і біг далі, аж доки не пролунав перший безладний залп, а

тоді зупинився, замахав руками, волаючи:— Я хочу здатися! Я хочу здатися! — і побачив, відчуваючи не страх, а якесь дивне нестерпне обурення, як жменька постатей в уніформах розсунулась і з'явилося дуло кулемета; потім тупе і товсте рильце повернулось, опустилось і націлилося в нього, в той час як він усе ще кричав хрипким, надірваним голосом:

— Я хочу здатися! Невже ви не чуєте менеї

Він кричав і тоді, коли .повернувся "до солдатів спиною й кинувся бігти, хлюпаючи, занурюючись у воду, а потім пірнув і почув, як кулі ляскають по воді над ним; він дряпав по дну руками, все ще намагаючись кричати й тоді, коли знову став на ноги й побіг, нахилившись так, що над поверхнею виднілася тільки спина, і обурений крик вихоплювався бульбашками з його рота й клекотів перед обличчям, бо ж він хотів тільки здатися!

А потім він опинився, але ненадовго, в якомусь порівняно захищеному місці, де кулі не могли його досягти. На якусь мить він зміг зупинитися й звести подих, перш ніж кинутися далі. Тепер шлях до човна був вільний, хоч час від часу він ще чув крики й поодинокі постріли позад себе, і він побіг задихаючись, схлипуючи, тримаючись за глибоку рвану рану в м'якуші руки, рану, яку дістав не знати коли і як, і він кричав на бігу, хоч уже ні до кого зокрема не звертався, як ні до кого не звертає свого передсмертного вереску заєць, бо цей вереск є, власне, обвинуваченням усьому життю, його безглуздості й стражданню, його безмежній здатності бути безглуздим і завдавати страждання. Він усе ще кричав:

— Я ж нічого не хотів, тільки здатися!

Він повернувся до ялика, заліз у нього й узяв уламок дошки. Коли він потім розповідав про це, то, незважаючи на сліпу люту, що була кульмінаційною точкою його розповіді, вона, ця розповідь, стала зовсім простою; тепер він зігнув ще один цигарковий папірець пальцями, що

зовсім не тремтіли, і висипав, на нього тютюн із пачки, не впустивши й крихітки,— немов, вийшовши з-під кулеметного обстрілу, він потрапив туди, де для подиву місця вже не було. І дальша розповідь його долинала до слухачів немовби з-за перегородки з матового напівпрозорого скла, як щось таке, що скоріше бачиш, аніж чуєш,— плетениця тіней, без чітких обрисів, але досить виразних; тіней, що пливли гладко, логічно, спокійно й безгучно.

Вони були в ялику, посередині широкого мирного річища, яке не мало меж і по якому маленький, жалюгідний ялик мчав невідомо куди, гнаний нездоланим натиском течії, а маленькі, охайні містечка, оточені високими дубами, залишалися недосяжні, як міраж, десь понад краєм повитого серпанком незмінного обрію. Каторжник тепер уже не вірив їм, не звертав на них уваги, він був приречений; ці містечка означали для нього менше, ніж витвори хворої уяви чи міраж, і він веслував тепер уламком дошки вже без будь-якої мети, навіть надії і тільки час від часу поглядав на жінку, що сиділа, обхопивши коліна руками, зіщулившись у єдину величезну грудку. Він плів у нікуди й тікав од нічого, він просто веслував далі, бо робив це вже надто довго і боявся, що м'язи його закричать од болю, якщо він зупиниться.

Таким чином, коли це трапилось, він не здивувався. Він почув звук, який вже добре знав (щоправда, раніше він чув його тільки один раз, але нікому не треба чути його більше як один раз) і якого чекав, обернувся, все ще веслуючи, й побачив хвилю, на закрученому гребені якої неслися, мов соломинки, дерева, якісь уламки, дохлі тварини. Цілу хвилину він дивився на неї через плече, охоплений тією слабкістю, що лежить далеко за межами гніву й обурення, слабкістю, при якій зникають навіть страждання, навіть здатність відчувати образу. З якоюсь відчуженою цікавістю він думав про те, що можуть витримати ще його задубілі нерви, які ще випробування чекають їх, аж доки хвиля не нависла над ним. Тільки тоді каторжник повернув голову. Він веслував так само ритмічно, не уповільнюючи й не прискорюючи рухів; усе ще веслуючи з тією ж знесиленою, загіпнотизованою витривалістю, він побачив оленя, що плів у воді, спочатку він не зрозумів, що це пливе, і навіть не помітив, як

завернув ніс човна услід за оленем,— він просто стежив за головою у воді поперед себе, коли хвиля обрушилася і ялик злетів, як уже злітав раз, на місиві з дерев, будинків, мостів, огорож. Каторжник все ще веслував, навіть тоді, коли дошка не торкалася води, веслував тоді, коли ялик понесло поряд в оленем, стежив, як той раптом почав підійматися над водою і, зрештою, побіг по її поверхні, вгору й вгору, аж доки зовсім не вибіг з води й не помчав, ламаючи з тріском гілля, поблискуючи коротким мокрим хвостом, і не зник десь угорі, як зникає дим. І в ту ж мить ялик налетів на щось і нахилився, каторжник вискочив з нього й опинився по коліна у воді, підстрибнув, упав на коліна й підвівся, не зводячи очей з того місця, де зник олень.

— Земля] — прохрипів він.— Земля! Тепер потерпіть! Тільки потерпіть!

Він схопив жінку під пахви, витяг її з човна й побіг, падаючи й задихаючись, услід за зниклим оленем. І земля з'явилася — рівне, стрімке підвищення, тверде й неймовірне— індіанський могильний горб. Він почав дертися вгору, падаючи, сповзаючи назад багnistим схилом, а жінка борсалася в його брудних руках.

— Опустіть мене на землю! — кричала вона.— Опустіть мене на землю!

Але він тримав її і, задихаючись, схлипуючи, кидався знову на слизький схил. Нарешті він майже досяг його положистої вершини із своєю ношею, що вже зовсім нестямно видиралася в нього з рук, коли раптом з-під його ноги, швидко звиваючись вислизнула пружна гілка. "Це змія",— майнуло в його мозку, коли, падаючи, він уже, безперечно, останнім зусиллям напівштовхнув, напівкинув жінку на берег, а тоді полетів ногами вперед, долілиць, назад, у стихію, серед якої прожив не знати скільки днів і ночей і від якої ніяк не міг відірватися, неначе його слабке, знесилене тіло механічно намагалось виконати жагуче й непереборне прагнення — зробити все, хай навіть утопитися, але

позбутися нав'язаного йому тягаря. Коли він згодом пригадував це, йому здавалося, що він поніс із собою під воду перший крик немовляти. *

Коли жінка спитала в каторжника, чи є в нього ніж, він заляк над нею в своєму промоклому тюремному одязі, який вже двічі робив його мішенню (вдруге — для кулемета). За чотири дні, що минули відтоді, як він залишив дамбу, йому тільки двічі траплялися люди — і в обох випадках вони стріляли в нього! Тому каторжник сприйняв це запитання жінки так само, як тоді, в човні, коли вона попросила, щоб він веслував хутчіш. Він відчував ту саму гнівну образу чисто морального характеру і ту саму безсилу лют: адже він нічим не міг відповісти на цю образу. Так він простояв над нею довгу хвилину, знесилений, аж до ядухи, до німоти, поки не зрозумів раптом, що вона кричить:

— Бляшанка! Бляшанка в човні!

Він не збагнув, нащо вона жінці, але навіть не здивувався і не спитав, а обернувся й побіг. Біжачи, він знов подумав: "Це ще одна змія",— коли пружне кругле тіло смикнулося в тому незграбному рефлексивному русі, що свідчить не про тривогу, а тільки про готовність, і каторжник навіть не спробував поставити занесену ногу кудись убік, хоч знав, що вона опуститься поряд з плескатою головою гада. Ніс човна лежав уже високо на схилі, в тому місці, куди його притисло хвилею, і ще одна змія саме заповзала в нього через корму, а коли каторжник нахилився, щоб узяти бляшаний черпак, то побачив, що до горба пливе іще щось, він не розібрав, що саме —< чиясь голова, морда над гребенем води, що розходився широким клином. Він схопив бляшанку і коли обернувся, тримаючи її в опущеній руці, то ненавмисно зачерпнув у неї води. Він знову побачив того оленя, а може, то був якийсь інший. Одне слово, каторжник помітив краєчком ока якогось оленя — світло-сірий привид, що з'явився поміж кипарисами й зник, — але він навіть не зупинився, щоб подивитися вслід тварині, а прожогом кинувся назад, до жінки. Підбігши до неї, він став навколішки й підніс бляшанку до її губ, але вона заперечно похитала головою і пояснила, що саме він повинен зробити.

Колись у бляшанці були, напевно, консервовані боби чи помідори, й відкрили. Її кінчиком сокири кількома ударами, так що гостра як бритва кришка відігнулася назад. Жінка сказала йому, що треба зробити, і він провів краєм кришки, як ножем, а тоді витяг з черевика шнурок і перерізав його навпіл. Коли все було зроблено, жінка попросила теплої води: "Якби в мене було хоч трошки гарячої води",— промовила вона слабким, умиротвореним голосом, без особливої надії. Подумавши про сірники, каторжник відчув приблизно те ж саме, що й тоді, коли вона спитала, чи немає в нього ножа, але жінка покопалася пальцями в кишені зібганої куртки (на рукаві і на плечі куртки були сліди від нашивок і відпоротих відзнак, та це залишилося поза увагою каторжника), і видобула футляр для сірників, зроблений з двох патронних гільз, вставлених одна в одну. Він відтягнув жінку трохи далі від води і пішов збирати хмиз на вогнище, щоразу кажучи собі: "Це просто ще одна змія", хоч, як він розповідав згодом, правильніше було б сказати: "Це просто ще десять тисяч нових змій"; і тепер він зрозумів, що перед тим бачив зовсім іншого оленя, бо помітив одразу трьох — самців чи самиць, він не знав, адже в травні всі вони були без рогів, та й взагалі він бачив їх раніше тільки на різдвяних поштових листівках; потім він натрапив на утопленого і вже вительбушеного зайця, на якому сидів яструб,—, настовбурчений чубок, лютий і твердий патриціанський дзьоб, зухвалі, зажерливі жовті очі... Каторжник замахнувся на нього ногою ще і ще раз, аж поки птах злетів косо вгору і закружляв у повітрі, широко розпростерши крила.

Коли він повернувся із хмизом і відбитим зайцем, загорнуте у військову куртку немовля лежало між двома гілками кипариса, а жінки ніде не було видно; незабаром, коли каторжник стояв навколішках у багні, роздмухуючи своє жалюгідне вогнище, вона з'явилася, ледве пересуваючи ноги, над берегом. Потім вода нарешті нагрілася й звідкись узявся квадратний шматок чогось середнього між мішковиною й шовком, — а звідки саме взявся, того каторжник не знатиме ніколи, які сама жінка ніколи не знатиме, доки в цьому знов не виникне потреба, як, втім, жодна жінка, мабуть, ніколи не знає, хоч і не дивується з цього. Каторжник сидів навпочіпки над вогнем, його промоклий одяг парував, і

він дивився, як жінка купає дитину, дивився з якоюсь нестямною цікавістю, що переростала у приголомшену невіру, аж нарешті він підвівся і став перед ними обома, витріщаючись на маленьке створіння кольору теракоти, яке не було схоже ні на що, й думав: "І оце воно. Те, що силоміць відірвало мене від усього, що я знав і з чим не хотів розлучатися, і кинуло в стихію, якої я від народження боюся, а потім закинуло нарешті на клопоть землі, якого я зроду не бачив і про який не знаю навіть, де він лежить".

Потім він повернувся до води і знов набрав повну бляшанку. Сонце вже схилялося на вечір (хоч про це, власне, можна було тільки здогадуватися, бо геть усе небо облягли високі хмари) — вечір того дня, початку якого він навіть не пам'ятав; і поки каторжник повертався до того місця, де під переплетеним гіллям кипарисів палало в присмерку вогнище, вечір уже настав насправді, немов темрява також знайшла собі притулок на цьому горбі, на цьому земляному біблійному ковчезі, на похмурій, мокрій, тісній пустелі, яка заросла кипарисами й кишіла живими істотами і лежала — для каторжника — невідомо де (він не знав цього так само, як не знав, яке тоді було число); а потім, коли сонце зайшло, темрява немовби знову вилізла, щоб розпростертися над водами. Каторжник смажив шматки заячого м'яса, а вогонь палав яскравіше і яскравіше у темряві, де полохливі дикі очиці дрібних звірят,— а на мить і лагідні, величезні, мало не з тарілку завбільшки, очі оленя,— виблискували, зникали і знову виблискували. По чотирьох голодних днях гаряча пара від бульйону здавалася майже смердючою; коли каторжник побачив, що жінка робить перший ковток із бляшанки, йому здалося, ніби він. чує, як котиться у нього в горлі слина. Потім і він випив бульйону; а коли вони з'їли м'ясо, що смажилось й обвуглювалося на шпичках, вже зовсім стемніло.

— Ви з ним краще лягайте спати в човні,— сказав каторжник.— Завтра вирушимо рано.

Він відштовхнув ніс ялика від берега, щоб човен тримався на воді горизонтально, подовжив мотузку, прив'язавши до неї виноградну

лозину, а тоді повернувся до вогнища й ліг, обв'язавши лозиною зап'ясток. Він лежав у багні, але під багном була земля, непорушна твердь земна; впавши на неї, людина могла іноді зламати собі кістки об її непереборну інертність, але земля не вбирала людину в себе, не розступалася, не огортала й не душила її, засмоктуючи все нижче, й нижче, й нижче; іноді землю важко було борознити плугом, іноді вона висотувала сили так, що людина поверталася надвечір до своєї койки, ледве тягнувши ноги й проклинаючи її ненаситність, але земля не висмикувала тебе насильно з усього, що ти знав і розумів, і не заносила, мов безпорадну дитину, хтозна-куди без вороття.

"Я не знаю, в якому я зараз місці, і не знаю дороги назад, до того місця, куди я хочу повернутися,— думав він.— Але добре й те, що човен зупинився бодай на часинку, і тепер я зможу завернути його назад".

Каторжник прокинувся, коли почало розвиднюватися. Небо кольору жовтого нарциса віщувало добру погоду. Вогнище згасло; по той бік купки холодного попелу нерухомо лежали три змії, витягнувшись рівнобіжно одна до одної, неначе риски, підведені під якимись розрахунками; і в міру того як небо світлішало, немовби матеріалізувалися й інші речі: земля, що хвилину тому здавалася просто землею, розпадалася на нерухомі кільця й петлі; гілки, що хвилину тому були просто гілками, на очах у каторжника, який стояв, думаючи про їжу, про що-небудь тепле на сніданок перед відплиттям, перетворювалися на застигли клубки змій. Кінець кінцем він одігнав думки про їжу, вирішивши не гаяти часу на полювання, бо в ялику залишалося ще чимало скам'янілих шматків хліба, що їх накидала туди жінка з критого човна. До того ж, подумав він, хоч би як спритно й успішно він полював, йому однаково не пощастить назбирати досить їжі на дорогу назад, туди, куди їм треба дістатися. Тому він повернувся до ялика, намотуючи на руку прив'язану до мотуза лозину, повернувся до води, над якою низько, стелився густий, як вата, туман; корма ялика вже почала зникати в ньому, хоч човен лежав, майже торкаючись носом горба. Жінка прокинулася, заворушилась.

— Хіба вже час вирушати? — спитала вона.

— Атож,— відповів каторжник.— Ви ж не збираєтеся народжувати ще одного сьогодні вранці?

Він заліз у ялик і відштовхнув його від землі, яка одра--> зу почала зникати в тумані. —г

— Подайте мені весло,— кинув він через плече, не обертаючись.

— Весло?

>Він повернув голову, —г— Весло.4 Ви лежите на ньому.

Але весла під нею не було, і з хвилину, протягом якої горб-острів повільно танув у тумані, що огортав ялик, як огортають коштовний самоцвіт, легкими й невідчутними на дотик пластівцями, каторжник сидів навпочіпки, охоплений не відчаєм, а лютим обуренням Людини, яка, щасливо вислизнувши з-під сейфа, що падав на неї, дістала натомість по голові п'ятдесятиграмовим прес-пап'є із сейфа. І це почуття було тим нестерпніше, що він добре знав: ще ніколи в житті не було у нього так мало часу на роздуми і відчай. Каторжник не вагався. Схопившись за кінець виноградної лози, він стрибнув у воду, зник під нею, потім, несамовито перебираючи ногами й руками, немов людина, що намагається видряпатися на стрімку скелю, виринув (він досі не вмів плавати) і, борсаючись, б'ючи по воді руками, рушив до вже майже зниклого горба спочатку у воді, а потім по воді, як учора той олень. Виліз на багnistий схил і впав, задихаючись, хапаючи ротом повітря, міцно стискаючи в руці кінець виноградної лозини.

Потім він вибрав найкраще, на його думку, дерево (в якусь мить, усвідомлюючи, що божеволіє, він мало не спробував пиляти стовбур краєм бляшаної банки) і розпалив під ним вогнище, відтак пішов шукати чогось на сніданок. Наступні шість днів він провів у пошуках їжі, а дерево

тим часом прогоріло наскрізь і впало, а потім обгоріло до потрібної довжини, і каторжник весь час підтримував маленькі, хитрі язички вогню обабіч колоди, щоб надати їй форми весла, підтримував вогники й уночі, поки жінка з немовлям спали в човні (воно тепер їло, ссало материнське молоко, і каторжник повертався до них спиною або навіть ішов у чагарі щоразу, коли жінка починала розстібати вицвілу військову куртку). Він стежив за яструбами угорі і в такий спосіб добував зайців, а двічі — й опосумів; одного разу вони з'їли дохлу рибу, від якої їх обсипало і довго боліли животи; а потім пообідали змією, про яку жінка думала, що це черепаха, і яка їм зовсім не зашкодила; а одної ночі пішов дощ, і каторжник підвівся, нарвав гілок, повитрушував з них змій з уже знайомим почуттям власної невразливості (він уже не думав: "Це тільки ще одна змія", а просто сховався їм з дороги, так само як і вони, якщо встигали, похмуро давали йому дорогу) і спорудив захисток, але дощ одразу припинився й більше не починався, і жінка повернулася до ялика.

Потім однієї ночі,— на цей час колода, що обгоряла повільно, нудно, була вже майже веслом,— однієї ночі він спав на нарах, на своїх нарах у бараці, і було холодно, він намагався натягти на себе ковдру, але мул не давав йому, штовхався, силкуючись залізти на вузькі нари й лягти поряд із ним, і ось нари стали холодними й мокрими, і він хотів злізти з них, але мул не пускав його, вхопився зубами за пояс і смикав, шарпав, кидаючи назад на холодні, мокрі нари, а потім, притиснувшись мордою, лизнув обличчя холодним, слизьким, мускулястим язиком — і каторжник прокинувся й побачив, що багаття погасло, навіть жевріючих вуглинок не залишилося під майже готовим веслом, яке він випалював, і щось слизьке й швидке переповзало через нього, а сам він лежав у воді, і ялик то смикав за виноградну лозину, якою він обв'язався навколо пояса, то штурхав і штовхав його. Потім іще щось заворушилося й почало тицяти його в ногу (це була колода-весло), і коли він схопився, намагаючись намацати рукою ніс ялика, то почув всередині його якесь швидке шурхотіння, а потім жінка раптом замолотила кулаками об борти й заверещала: '

— Щурі! Тут повно щурів!

— ' Лежіть тихої — крикнув він.— Це тільки змії. Краще помовчіть, поки я знайду човен.

Намацавши його нарешті, він заліз всередину, забравши з собою незакінчене весло; знову туге, мускулясте тіло закрутилося в нього під ногою; змія не ужалила; а якби й ужалила, він однаково не звернув би на це уваги,— він дивився* поверх корми, туди, де слабо, невиразно світилася відкрита вода. Каторжник спрямував ялик туди, орудуючи веслом, як тичиною, розсуваючи гілля, в якому кишіли змії, і дно ялика слабо відгукувалось на важкі сплески,— це падали у воду змії,— а жінка безнастанно верещала. Нарешті дерева & острів залишилися позаду, і каторжник відчув, як звиваються змії навколо його кісточок, почув, як вони шарудять, переповзаючи через борт. Тоді він витяг весло з води й різко провів ним по дну човна, вперед і назад, а потім з боку в бік; ще три змії вилетіли, скручуючись і розкручуючись на тлі блідої води, і вникли позаду.

— Заткніть пелькуі — крикнув він жінці.— Замовкніть! Я б і сам-обернувся на змію, щоб тільки вибратися звідси!

Коли блідий, холодний, схожий на облатку диск вранішнього сонця зійшов над яликом, повитим тонкими ватянимиї пластівцями туману, каторжник (а він не знав, чи пливають" вони кудись, чи стоять на місці) знову почув той звук, який уже двічі чув раніше й запам'ятав на все життя,— то невблаганно насувалася страшна сила розбурханої води. Але цього разу він не міг визначити, з якого боку чути той звук. Здавалось, він лунав звідусіль, наростаючи й стихаючи, немов привид у тумані, щомить тому був десь далеко, за багато миль від ялика, а наступної — вже нависав над ним, готовий роздушити, потопити; часом каторжникові починало здаватися (і все його стомлене тіло тоді напружувалося до болю, до крику), що він от-от наштотхнеться на джерело цього звуку, і він одчайдушно завертав ялик своїм недоробленим веслом, вагою в двадцять п'ять фунтів, яке кольором і на дотик нагадувало цеглину або щось вигризене бобрами із старого комина,— і звук знову виникав десь просто перед ним. Потім щось страшенно загуло над його головою, він

почув людські голоси, вдарив дзвін —■■ і звук припинився, й водночас зник туман, як буває, коли проводиш рукою по запітнілій віконній шибці. Ялик лежав на коричневій воді, яка виблискувала під сонцем, поряд з пароплавом, за якихось тридцять ярдів од нього. Палуби пароплава були заповнені чоловіками, жінками й дітьми, які сиділи й стояли серед безладно нагромаджених меблів і дивилися-сумно й мовчазно вниз, на ялик, поки каторжник і людина з мегафоном на капітанському містку перегукувалися (один ледве погукував, а другий — ревів), намагаючись перекрити пахкання машин, що давали задній хід.

— Куди це ти пливеш? Життя тобі набридло, чи що?

— В якому напрямі Віксбург?

— Віксбург? Віксбург? Підпливай до нас і лізь на палубу.

— А човен теж візьмете?

— Човен? Човен? — з мегафона посипалася лайка, розкотисті хвилі прокльонів та біологічних понять, то глухих, то лунких, то безтілесних, немов вода, повітря, туман вимовляли їх, викрикували слова, а потім самі вбирали їх, і нікому вони не завдавали шкоди, не викликали ні гніву, ані образи.— Якби я брав на борт кожну плаваючу бляшанку з-під сардин за бажанням отаких клятих мускусних щурів, як ти, то в мене на пароплаві не лишилося б місця навіть для лоцмана. Лізь на палубу! Чи ти, може, гадаєш, що я стовбичитиму тут на задньому ході до судного дня?

— Без човна я не поїду,— сказав каторжник.

І тут заговорив інший голос, такий спокійний, лагідний, що-на мить він видався ще дивнішим та нереальнішим, ніж ревіння й безплотна лайка мегафона:

— Куди ви, власне,, збираєтеся плисти?

— Я не збираюсь,— сказав каторжник.— Я пливу. До Парчмена:

-Чоловік, який говорив останнім, обернувся і, очевидно, обмінявся кількома фразами з кимсь третім на капітанському містку. Потім він знову подивився вниз, на човен.

— До Карнарвона?

— Як? — перепитав каторжник.— До Парчмена!

— Гаразд. Ми пливемо в той бік. Висадимо вас де-небудь поблизу вашого міста. Підіймайтеся швидше. Ми переводимо вугілля, балакаючи тут з вами.

Отже, каторжник підплив до борту пароплава; спочатку допомогли перелізти через поруччя жінці з дитиною, а потім виліз і він сам. Кінець виноградної лозини, прив'язаної до мотуза, він не випустив з руки й тоді, коли ялик підняли на палубу над котельною.

— О господи,—сказав чоловік, той, що розмовляв лагідним голосом.— І оце вам правило за весло?

— Еге ж,— сказав каторжник.— Я загубив дошку.

— Дошку,— сказав лагідний чоловік (каторжник розповідав, що він майже прошепотів це).— Дошку. Так-так. Ну ходіте, поїсте чогось. Про ваш човен уже подбали.

— Я краще залишусь тут,— сказав каторжник. Бо тепер, як він потім розповідав, він уперше звернув увагу на те, що інші люди, інші біженці, що заповнювали палубу, а тепер оточили мовчазним кільцем перекинутий ялик, на якому сидів він з жінкою (виноградну лозину, все ще намотану на зап'ясток, він стискав у руці), і витріщалися на них з якимсь дивним, жалісливим і сумним напруженням, не були. білі...

(— Цебто вони були негри? — сказав гладкий каторжник.

— Ні. Вони були не американці.

— Не американці? Отже, ти навіть вплив із Америки?

— Не знаю,— сказав високий.— Вони згадували якусь Етчефелею і говорили так: "бала-бала".

— "Бала-бала"?— спитав товстий каторжник.

— Атож, отак вони розмовляли,— сказав високий.— Бала-бала, бам, кау-кау-ту-ту).

Він сидів і дивився; як вони перемовляються — "балабала" — поміж собою і знову витріщаються на нього, а потім вони розступилися й пропустили того лагідного чоловіка {на його рукаві була пов'язка з червовим хрестом) і ще одного — стюарда — з їжею на підносі. В руках у лагідного були дві склянки з віскі.

— Випийте оце, — сказав лагідний чоловік. — Воно даал зігріє.

Жінка взяла й випила, але каторжник, як він потім розповідав, дивився на свою склянку й думав: "Я не куштував віскі вже сім років". А Доти він куштував його тільки один раз; це було в підпільній ґуральні в сосновому бору; йому було тоді сімнадцять років, він пішов туди з чотирма приятелями, двоє з них були вже дорослі — одному сорок два чи три, а другому близько сорока років; він запам'ятав це. Тобто він запам'ятав, напевне, тільки третину з того, що відбулося того вечора: дикий гармидер при пекельному світлі вогнища, важкі удари: його били по голові (і він теж гатив кулаками по чийось твердих кістках), потім пробудження під різким, сліпучим сонцем у якомусь незнайомому місці, у корівнику, якого він ніколи раніше не бачив і який, як виявилось, стояв

миль за двадцять від його дому. Він розповідав, як пригадав усе це, обвів поглядом обличчя людей, що витріщалися на нього, і сказав:

— Я не питиму.

— Облиште, облиште, — сказав лагідний чоловік. — Пийте.

— Я не хочу.

— Дурниці, — сказав лагідний чоловік. — Я лікар. Беріть. А потім поїсте.

Отже, каторжник узяв склянку, але знову завагався, і лагідний чоловік знову сказав: —

— Давайте, давайте, перехиліть її; ви все ще затримуєте нас, — сказав тим самим спокійним, розважливим голосом, але з ледве вловимою різкою ноткою — голосом людини, яка вміє бути спокійною й приємною, бо не звикла, щоб їй суперечили, — і каторжник випив віскі, і в ту мить, коли по жилах йому побіг солодкий вогонь і одразу почалося оте саме, він спробував ще крикнути: "Я ж хотів вам сказати про це! Хотів!" Але тепер у блідому, сліпучому сяйві десятого дня жаху, безнадії, розпачу, безсилля, люті й обурення було вже надто пізно, тепер був він і мул (наглядачі дозволили йому назвати мула Джон Генрі), з яким ніхто, крім нього, не орав землю ось уже п'ять років, і чию вдачу й звички вія знав і поважав, і який так добре знав його власну вдачу і звички, що обидва вгадували бажання й наміри один одного; був він і мул, і перед ними миготіли маленькі обличчя, і тверді черепа знайомих наражалися на його кулаки, і голос його кричав: "Давай, Джоне Генрі! Переорюй їх! Дави їх, друже!" — і яскрава, розпечена хвиля повернулася, він зустрів її радісно, щасливо, піднісся на ній, завмер, а тоді з переможним криком полетів крізь простір — і раптом знову відчув важкий удар по потилиці: він лежав на палубі горилиць, його тримали за руки й за ноги, і він був знову абсолютно тверезий, з носа йому знов юшила кров, а лагідний

чоловік стояв, схилившись над ним, і дивився крізь тонкі окуляри без оправы холодними очима — найхолоднішими з усіх, які каторжник будь-коли бачив, — очима, що, як каторжник потім розповідав, дивилися не на нього, а на цівку крові, і в них не було нічого, крім цілком безсторонньої цікавості.

— Ну, хлопче, — сказав лагідний чоловік, — життя в тобі аж надто. І доброї червоної крові теж. Тобі хто-небудь казав, що в тебе гемофілія?..

(— Що? — спитав гладкий каторжник. — Гемофілія? А ти знаєш, що це означає?)

Високий вже запалив свою цигарку. Він лежав, затиснутий, мов лезо складаного ножа, в схожий на домовину проміжок між горішніми й долішніми нарами, худий, чистий, нерухомий, і блакитний димок клубочився перед його сухим, засмаглим, поголеним обличчям з орлиним носом.

— Це, мабуть, те саме, що в теляти, котре водночас бугай і корова.

— Ні, — сказав третій каторжник. — Це те саме, що в теляти або лошати, яке не є ні тим, ні тим.

— Чорт забирай, — сказав гладкий. — Він мусив бути або тим, або тим, щоб не утопитися. — Він весь час не зводив очей з високого, що лежав на нарах. — І ти дозволив йому назвати тебе отак?)

...Високий дозволив. Він не відповів лікареві (в цю мить він перестав називати його подумки лагідним чоловіком). І хоч він не міг поворухнутися, але почувався добре — краще, ніж у будь-який з останніх десяти днів. Отже, йому допомогли підвестися, відвели до перекинутого човна й посадили поруч із жінкою. Він сидів, нахилившись уперед, спершись ліктями і на коліна — в тій одвічній позі — й дивився, як його власна яскрава червона кров забризкує брудну, закаляну палубу, поки

під носом його не з'явилася пляшка в лікаревій чистій руці з обстриженими нігтями. 1 — Вдихніть,— сказав лікар.— Глибоко.

Каторжник вдихнув, і різкий, їдучий запах обпалив йому ніздрі, горло.

— Ще, — сказав лікар.

Каторжник слухняно вдихнув. Цього разу він похлинувся й виплюнув згусток крові; ніс його відчував тепер не більше, ніж ніготь на пальці ноги, й здавався з добру лопату завбільшки і таким же холодним, як лопата.

— Вибачте, — сказав він, — я не хотів...

— За що? — сказав лікар. — Ви билися один проти сорока чи п'ятдесяти чоловік, і дуже добре — я таке бачив уперше в житті. Трималися не менше двох секунд. А тепер з'їжте щось. Чи ви гадаєте, після цього вас знову схопить?..

Вони їли обоє, сидячи на ялику, маленькі обличчя вже більше не дивилися на них: каторжник повільно, через силу жував товстий бутерброд, сидів він згорбившись, повернувшись щокою до їжі, скося позираючи на палубу, — так жують собаки. Пароплав плив далі. Опівдні їм дали миски з гарячим супом, хліба й кави; вони з'їли і це, сидячи поруч на ялику; виноградна лозина все ще була обв'язана навколо зап'ястка. Немовля прокинулося, поссало і знову заснуло, а вони стиха розмовляли між собою:

— Він справді доведе нас до Парчмена?

— Я казав йому, що нам треба туди.

— Щось мені здалося, ніби він назвав не Парчмен, а якесь інше місце.

Каторжникові теж так здалося. Ця думка невідступно переслідувала його відтоді, як він ступив на палубу пароплава, відтоді, як помітив, що інші пасажери — якісь дивні: чоловіки й жінки були куди менші від нього на зріст, і колір шкіри в них був не такий, який звичайно буває у засмаглих людей, хоч дехто з них мав блакитні чи сірі очі, і розмовляли вони поміж собою мовою, якої він ніколи не чув раніше, і, очевидно, не розуміли його мови; таких людей він ніколи не бачив ні в Парчмені, ні в будь-якому іншому місці, і йому не вірилося, що вони плывуть туди чи взагалі в ті краї. Але каторжник не хотів питати їх, бо звертатися до когось із запитанням означало те ж саме, що й прохати якоїсь послуги, а в селі, де він народився, в незнайомих не прохали послуг; якщо незнайомі пропонували їх вам, то іноді ви їх приймали й дякували, нудно повторюючи однакові слова, але ви ніколи не прохали. Тим-то він сидів і чекав, роздивляючись довкола, й роблячи або намагаючись робити те, що підказував йому розум.

Так він чекав, і десь після полудня пароплав, пахкаючи, продерся крізь заросле вербами гирло й залишив його поза-| ду. І тепер каторжник зрозумів, що вони опинилися на РіццР Цього разу він повірив у це — величезний простір, ЖОВТИЇ

і сонливий удень ("Бо вона надто велика, — розповідав він потім серйозно, — найбільша повідь у світі може примусити її тільки трохи піднятися й огледітись, щоб побачити, де ота блоха, що кусає її, де саме треба почухатися. Це тільки малі річечки, малі миршавенькі струмочки одного дня раптом повертають назад, а потім знову кидаються вперед і наседають на людину, повні дохлих мулів та курників"), — і пароплав рушив по ньому ("Як мурашка по тарілці", — подумав каторжник, сидячи поруч із жінкою на перекинутому ялику; дитина знову ссала і, здавалося, теж дивилася на воду, туди, де за милю від пароплава тяглися, немов рівнобіжні нитки, лінії дамб). А потім, уже надвечір, каторжник раптом почув, звернув увагу на голоси лікаря й другого чоловіка, який тоді горлав на нього в мегафон. Зараз цей чоловік знову горлав згори, з капітанського містка:

— Зупинитися! Зупинитися! Та що це вам — трамвай, чи що?

— То зупиніться хоча б заради новизни цього, — промовив приємний голос лікаря. — Не знаю, скільки разів ви їздили туди й назад по цій річці й скількох мускусних щурів, як ви їх називаєте, брали до себе на борт. Але сьогодні ви вперше натрапили на двох — ні, трьох — людей, які не тільки знали назву місця, куди їм треба дістатися, а й насправді намагалися дістатися туди.

Отже, каторжник чекав, сонце тим часом опускалося все нижче й нижче, а мурашка-пароплав уперто повз через величезну порожню тарілку, яка чимдалі більше одсвічувала міддю. Але він не питав, а просто чекав.

"Може, лікар сказав Керолтон? Це слово починалося з літери "К", — думав він, сам не вірячи в це. Каторжник не знав, де саме він зараз перебуває, але бачив, що ця місцевість нічим не нагадує околиць Керолтона, які він бачив сім років тому, того дня, коли, скутий рука до руки з помічником шерифа, проїздив поїздом повз це місто, — розмірений, оглушливий брязкіт вагонів на переїзді, безладний розсип мирних білих будинків, розкиданих поміж деревами на зелених пагорбах у розпалі літа, гострий шпиль церкви — перст божий. Але там не було ріки. "А людина не може бути десь поблизу цієї ріки і не знати того", — подумав він. Потім пароплав почав завертати до берега, і тінь його теж завертала, видовжуючись, випереджаючи на воді ніс, спрямований до пустельного гребеня землі, зарослого верболозом і позбавленого будь-яких ознак життя. На цьому березі не видно було нічого, каторжник не бачив також ні води, ані землі за ним; 'здавалося, пароплав зараз вріжеться в багnistий, низький і

|{ Ц. Фолкнер 65

ненадійний бар'єр і, проминувши його, опиниться у просторі, в порожнечі, або ж якщо не зробить цього, то уповільнить рух, дасть

задній хід, а його, каторжника, залишить у цьому просторі, —, якщо це й є оте місце, розташоване поблизу Парчмена, яке, проте, не є Керолтоном, хоч назва його й починається з літери "К". Каторжник повернув голову й побачив, що лікар схилився над жінкою і, піднявши пальцем повіку дитини, розглядає її око.

— Хто ще був з вами, коли він народився?—спитав лікар.

— Нікого, — сказав каторжник. >.— І ви все зробили самі?

— Атож, — сказав каторжник.

Лікар випростався й подивився каторжникові у вічі.

— Це Карнарвон, — сказав він.

— Карнарвон? — перепитав каторжник. — Отже, це не... — він загнувся, замовк.

І потім він розповідав про ува"жні очі, холодні, мов крижинки, за окулярами без оправ на випещеному, виразному обличчі — обличчі людини, що не звикла слухати заперечення чи неправду.

(— Ось саме про це я й хотів спитати,— сказав гладкий каторжник. — Про твій одяг. Його ж будь-хто впізнав би. Як же цей твій розумний лікар...

— Я спав у цьому одязі, не скидаючи його, десять ночей, і здебільшого в багні, — сказав високий. — Цілу ніч я веслував обвугленим саморобним веслом, з якого не встиг навіть зчистити сажу. Але головне, що робить одяг на людині невпізнаним, — це страх і клопіт, і знову страх, і знову клопіт— день у день, без кінця. Це змінює й обличчя людини. Той лікар усе знав).

— Я знаю це, — сказав лікар. — Я зрозумів це, коли ви ще приходили до пам'яті, лежачи на палубі. Отже, не брешіть мені. Я не люблю брехні. Цей пароплав пливе до Нью-Орлеана.

— Туди я не хочу, — одразу сказав каторжник спокійно, але дуже твердо.

Йому здалося, що він знову чує їх — лясь-лясь-лясь по воді, по тому місцю, де він щойно стояв. Але він думав не про кулі. Він забув про них, пробачив їм. Він думав про себе, про те, як зіщулився, плачучи, задихаючись, перш ніж знову кинутися навітки, — і про свій голос, своє обвинувачення, зойк, яким назавжди, без вороття, зрікся древнього, споконвічного, зрадливого Творця всієї похоті, й безглуздя, й несправедливості: "Я ж тільки хотів здатися"; він думав про це, згадував це, але тепер уже спокійно, без хвилювання —

і думка його була коротша за епітафію: "Ні. Я вже спробував, і в мене стріляли".

— Отже, ви не хочете плисти до Нью-Орлеана. І, власне, не збиралися плисти до Карнарвона. Але Карнарвон все ж підходить вам більше, ніж Нью-Орлеан?

Каторжник нічого не відповів.

Лікар дивився йому просто у вічі, і збільшені зіниці нагадували головки великих цвяхів.

— За що вас посадили? Ударили когось трохи сильніше, ніж хотіли, га?

— Ні. За спробу пограбувати поїзд.

— Як-як? Повторіть. Каторжник повторив.

— Ну, і що ж далі? Розкажіть. У тисяча дев'ятсот двадцять сьомому році вже не можна сказати отаке й замовкнути, чоловіче.

Отже, каторжник розповів про все — так само _байду-же: про книжки, про пістолет, що не стріляв, про маску й ліхтар, в якому не було навіть отворів для повітря (свічка погасла майже водночас із сірником, але метал усе ж нагрівся так, що ліхтар неможливо було тримати в руці), про те, що все це він купив за гроші, одержані за розповсюдження журналу.

"Він не дивиться мені в очі, не дивиться мені в рот,-

думав каторжник — він немовби стежить, як у мене на голові росте волосся".

— Ясно,— сказав лікар.— Отже, щось вийшло не так, сталася осічка. Але ви мали досить часу на те, щоб усе обміркувати. Зрозуміти, в чому полягала помилка, чого ви не врахували.

— Атож, — сказав каторжник. — Я все це вже добре обміркував.

— Отже, наступного разу ви не повторите тієї помилки?

— Наступного разу не буде, — сказав каторжник.

— Чому? Якщо ви знаєте, що саме зробили не так, то наступного разу вас не впіймають.

Каторжник глянув просто у вічі лікарева. Вони дивилися тепер у вічі один одному — і, зрештою, їхні очі не були несхожі.

— Я, здається, зрозумів, що ви маєте на^увазі, — сказав нарешті каторжник. — Мені було тоді вісімнадцять. Тепер мені двадцять п'ять.

— Он як,— сказав лікар.

Він не відійшов (каторжник намагався потім розповісти З* 67 про це}, а просто перестав дивитися на каторжника і вийняв з кишені пачку дешевих сигарет.

— Запалите? — сказав він.

— Не хочеться, — відповів каторжник.

— Авжеж, — сказав лікар своїм лагідним, чітким голосом. Він сховав сигарети. — Моїй касті, касті медиків, надано, крім усього іншого, ще й право ув'язнювати й визволяти — якщо не самим господом богом, то, в усякому разі, Американським товариством лікарів. Не знаю, наскільки я вийду за межі дозволеного в даному випадку, та все ж спробую застосувати це право на практиці.

Він приставив руки до рота і, обернувшись до капітанського містка, гукнув:

— Капітане! Ми висадимо цих трьох пасажирів отут на березі.— Він знову обернувся до каторжника.— Так,— сказав він. — Хай ваш рідний штат вилиже своє власне свинство. Тут, на цьому місці.— Він вийняв руку з кишені, цього разу з асигнацією.

— Ні, — сказав каторжник.

— Облиште, облиште. Я не люблю, коли мені суперечать.

— Ні,— сказав каторжник.— Я не зможу повернути їх вам.

— А хіба я просив, щоб ви їх мені повернули?

— Ні,— сказав каторжник.— Але ж і я не просив, щоб ви мені їх позичили.

І ось він знову стояв на суходолі — після того як уже двічі побував іграшкою стрімкої й глузливо-безжальної сили води — на один раз більше, ніж мусило б припасти на долю, на життя будь-якої людини; і все ж йому судилося ще одне неймовірне повторення того, що було.

Удвох із жінкою вони стояли на безлюдній дамбі, дитина спала у жінки на руках, загорнута в злинялу, солдатську куртку, у каторжника навколо зап'ястка все ще була обмотана, виноградна лозина. Обоє дивилися, як пароплав дає задній хід, завертає й знову починає повзти проти течії по неозорій водній поверхні, схожій на мілку тарілку; вода чимдалі більше відсвічувала міддю, повільні, підфарбовані міддю клуби диму низько стелилися над нею і біля самої поверхні розповзалися й вицвітали, а запах диму плив по безкрайній, спокійній пустелі. Корабель меншав і меншав, і тепер уже здавалося, що він не повзе, а просто висить нерухомо в ефірному, безплотному сяйві призахідного сонця; незабаром він розчинився безслідно, немов пляма бруду на воді.

І тоді каторжник уперше обернувся роздивитися навколо себе й здригнувся — не від страху, а від якогось підсвідомого почуття, і не фізично, а в душі, в серці, тому що гостра, тверда, насторожена пильність горянина, який не просить у незнайомців нічого, навіть відповіді на найпростіше запитання, спокійно підказала йому: "Ні. Це і не Керолтон". Бо тепер він дивився униз і бачив майже прямовисну стіну дамби, що здіймалася на шістдесят футів в абсолютно порожньому просторі над рівниною, над місцевістю, плоскою, мов вафля, й кольору вафлі чи, може, вигорілої під літнім сонцем шерсті рудого коня і такою ж густою—густою, мов килим чи хутро. Рівнина тяглася аж до обрію без жодного пагорка, і своїм дивним виглядом, невагомою суцільністю нагадувала рідину. Де-не-де виднілися великі сіро-зелені плями, порізані чорними прожилками; каторжник подумав, що це, напевно, вода, але не квапився з висновком; не квапився з висновком і тоді, коли вода заплюскотіла в нього під ногами. Потім, розповідаючи про це, він тільки

сказав: "І ми пішли далі". Він не розповідав, як перед цим власноручно витяг ялик на греблю, а потім спустився з ним униз по майже прямовисній шістдесятифутовій стіні, він просто сказав, що вони пішли далі, переслідуювані густою хмарою москітів, що обпікали, мов розжарені вуглинки; потім йому довелося продиратися крізь зарості високої — вище голови — трави з твердим, схожим на пилку стеблом, що наче гнучкими ножами шмагала його по руках і обличчю; а він усе йшов, спотикаючись і провалюючись по коліна в місиво, що було скоріше водою, аніж землею, й тягнучи ялик, у якому сиділа жінка, за прив'язану до мотуза виноградну лозину. А потім (на той час каторжник уже теж сидів у ялику і веслував обвугленою деревиною, бо за півгодини перед тим земля раптом зовсім вислизнула в нього з-під ніг) він побачив будинок — трохи більшу за фургон хатинку під бляшаним дахом, збиту із кипарисових дощок. Вона стояла над водою на десятифутових палях, тонких, немов павучі ніжки, як висохлий труп якоїсь істоти (напевно, отруйної), що колись заблукала надто далеко в цю спокійну пустелю й здохла, так і не знайшовши й не побачивши перед смертю ..місця, де можна було б лягти. До першого щабля незграбної саморобної драбини була прив'язана пірога, а на розчинених дверях стояв, піднявши над головою ліхтар (бо на цей час уже стемніло), якийсь чоловік і щось говорив до них.

Каторжник розповідав про наступні вісім, чи дев'ять, чи десять днів, — він не пам'ятав точно, — протягом яких вони вчотирьох — він сам, жінка, дитина та маленький жилавий чоловічок з гнилими зубами і швидкими, блискучими, дикими, як в ондатри чи бурундука, очима, чиєї мови ні каторжник, ні жінка не розуміли, — жили в хатинці, поділеній на півтори кімнати. Він не розповідав про це детально, вважаючи, очевидно, що на це не варто витрачати слів, так самр як і на історію про те, як він спромігся сам, власноручно перетягти ялик вагою в сто шістдесят фунтів через шістдесятифутову греблю. Він сказав тільки:

— Ми натрапили на хатину й прожили в ній вісім чи дев'ять днів, а потім греблю висадили в повітря динамітом, і нам довелося забратися звідти.

"Сказав тільки це. Але, він згадував тепер те, що було, згадував без хвилювання, тримаючи у спокійній, твердій руці добру сигару (ще не запалену), що її дав йому начальник каторжної в'язниці. Він згадував, як прокинувся того першого ранку на тонкій солом'яній маті, де спав поруч із хазяїном (жінка з дитиною ночували на нарах).

Гаряче сонце вже пробивалося крізь вузькі щілини між необтесаними, пожолобленими дошками стіни, немов крізь ґрати, і він підвівся, вийшов на хисткий поміст і став, дивлячись на плоску пустелю, яка не була ні землею, ані водою, де незрозуміло було навіть, що є чим, незрозуміло, де кінчається густе, запашне повітря й починається густа, заплутана рослинність.

"Цей чоловічок мусить щось робити, якимось заробляти на життя, — подумав він спокійно. — Але я не знаю, що саме він робить. І поки я буду тут, поки не дізнаюся, де я зараз і як мені непомітно проплисти повз це місто, я допомагатиму йому, щоб і ми могли їсти й жити. Але в чому саме допомагати, я не знаю". Каторжник переодягнувся того ранку — це було чи не перше, що він зробив, але розповідав він про це потім не більше, ніж про ялик і греблю. Він не згадував про те, як випросив, позичив чи "купив у чоловіка, якого побачив уперше в житті дванадцять годин тому і з яким до останнього дня так і не зумів обмінятися жодним словом, бавовняні штани без єдиного ґудзика, що їх навіть цей американський француз-академік * більше не носив—такі вони були брудні й подерті. Коли жінка прокинулася того першого ранку на грубому, застеленому сіном полику в кутку кімнати, він підійшов до неї, голий по пояс, і, простягнувши заяложені, чорні од сажі арештантські штани й блузу, сказав:

— Виперіть їх. Як слід. Я хочу, щоб усі плями зійшли. Всі до одної.

— А сорочка? — сказала вона.— Невже в нього нема якоїсь старої сорочки? Адже тут таке сонце й москіти...

Але він навіть не відповів їй, і вона більше нічого не сказала; та коли вони з акадейцем повернулися надвечір, одяг був уже чистий, хоч сліди сажі й бруду ще залишалися,— одяг був чистий і знову нагадував те, що мав нагадувати. Каторжник (його руки й спина були вже вогняно-червоного кольору й назавтра покрилися пухирями) розстелив блузу й штани, уважно оглянув їх, а потім обережно загорнув у ньюорлеанську газету піврічної давності й сунув згорток за крокву на даху; там вони й лежали, поки день минав за днем. Пухирі на спині каторжника потріскалися і почали гноїтися, акадеїць змазував йому спину якоюсь маззю, беручи її брудною ганчіркою з брудної банки (він у цей час сидів нерухомо, а вкрите потом обличчя його скидалося на дерев'яну маску). Але жінка більше нічого не казала йому, хоч вона, безперечно, розуміла, навіщо каторжник зробив це, розуміла не інтуїцією дружини, яка з'явилася й зміцнювалася в ній протягом двох тижнів спільних страждань, спільних емоційних, соціальних, економічних і навіть моральних криз, які не завжди судилося пережити й п'ятдесяти звичайним подружжям (старі подружжя: ви бачили їх, оті фотографії, тисячі однакових спарованих облич, портрети, на яких, тільки завдяки краватці чи мереживній шалі, можна відрізнити чоловіка від жінки, ті обличчя, схожі на морди собак-чемпіонів з бігу, обличчя, що визирають з-поміж шпальт, колонок, заповнених катастрофами, тривогою, безпідставною самовпевненістю, надією, неймовірною нечулістю і байдужістю до того, що буде завтра, підтримуваною тисячами вранішніх цукерниць і кавників; або оті самотні, що сидять на верандах у кріслах-гой-далках чи на осонні, під заплъованими тютюновою жуйкою галереями провінційних судів,— немов від померлої дружини вони успадкували молодість чи безсмертя; овдовівши, вони знову хапаються за життя і, здається, живуть вічно, немов той з них двох, хто перший лягав у землю, забирав з собою ту плоть, яку давній обряд чи ритуал морально очистив і законно з'єднав і яка справді злилася воєдино внаслідок давньої, стомливої звички, — забирав з собою, залишаючи по собі тільки старий, міцний, позбавлений оболонки голий кістяк), а тільки тому, що й серед її предків були Авраами, які зросли в горах.

Отже, згорток лежав за кроквою, і день спливав за днем, а каторжник із своїм партнером (він увійшов тепер у компанію з господарем: вони полювали на алігаторів на паях — "пополовині", як він сказав.

— Пополовині? — перепитав гладкий каторжник. — Як же ти порозумівся з ним? Адже ти кажеш, що ви не могли навіть розмовляти один з одним!

— А мені й не треба було розмовляти з ним, — сказав високий. — Мову грошей розуміють усі) вирушали щоранку на світанні, спочатку разом у пірозі, а згодом окремо — один із старою рушницею, другий з ножем, вузлуватою мотузкою та палицею, що розміром, вагою й формою скидалася на булаву, і вистежували свою здобич — чудовиськ плейстоценової епохи — у таємничих чорних каналах, що прорізали плоску землю мідного кольору. Він пригадав і те, як того першого ранку, на світанні, озирнувшись на хисткому помості, побачив розіп'яту шкуру, що сушилася на стіні, й зупинився, мов прикипів до місця, дивлячись на неї спокійно і думаючи спокійно, серйозно: "Отже, ось воно. Ось що він робить, щоб їсти й жити". Він зрозумів, що це шкура, але якої тварини — не знав, бо йому не підказували цього ні асоціації, ні логічні умовиводи, ані навіть малюнки, які він запам'ятав від часів своєї мертвої юності, — але й не знаючи, він зрозумів, що саме ця шкура є причиною, поясненням існування маленької, самотньої хатинки на павучих ніжках (яка вже почала гинути, гнити від ніжок угору ще до того, як на неї настелили дах), поставленої в цій, сповненій буйним життям пустелі, замкнутій та загубленій десь у нестямних обіймах пливучої кобилиці-землі й жеребця-сонця; каторжник зрозумів це інтуїтивно, як розуміють одна одну істоти споріднених класів, як гірський козел розуміє ондатру, бо і йому, і акадійцеві випала однаково безрадісна, жалюгідна доля — тяжка, безнастанна праця не заради майбутньої заможності, рахунку в банку чи закопаної в землю бляшанки з грошима на сонливу й безтурботну старість, а заради дозволу терпіти й терпіти, аби тільки можна було щохвилини, щосекунди купувати повітря, щоб відчувати його, й сонце, щоб пити його.

"Що ж, тепер я дізнаюся про це скоріше, ніж сподівався",— подумав каторжник і зайшов до кімнати, де жінка саме прокинулася на жалюгідному, застеленому сіном полику, яким поступився їй акадеїєць. Поснідавши (рідкою, переперченою рисовою кашею з рибою й присмаченою цикорієм кавою), він, як був, напівголий, спустився саморобною драбиною слідом за метушливим чоловічком з блискучими очима та гнилими зубами і сів у пірогу. Раніше він ніколи не бачив і піроги і тому подумав, що вона, напевно, перекинеться — не тому, що була легка й хистка на воді, а тому, що саме дерево, колода, підкоряється якомусь динамічному, невсипущому закономірності природи, майже волі, яку теперішні форма й призначення піроги нехтували й порушували; але і з цим він примирився, так само як примирився з фактом, що та шкура належала якійсь істоті, більшій від теляти чи кабана, істоті, яка, напевно, мала зуби й кігті. Він сів навпочіпки в пірозі, ухопився руками за борти й завмер, майже не дихаючи, немов у роті в нього було яйце з нітрогліцерином, напружено думаючи: "Якщо справді йдеться про таке, що й я зможу робити, навіть якщо він не пояснить мені, як саме це робиться, просто стежитиму за ним, поки зрозумію". І він зробив це, а потім згадував, думаючи так само без хвилювання: "Я зробив це по-своєму і, напевно, знову зробив би так само, якби довелося"; мідний день уже люто вп'явся йому в спину, протока крутилася, немов нитка чорнильного кольору, а пірога розмірено пливла вперед, підкоряючись рухам весла, що беззвучно входило у воду й виходило з неї; а потім весло раптом перестало рухатися позаду нього, акадеїєць щось люто просичав-пробелькотів йому в спину, і він завмер, не дихаючи, напружений, нерухомий, весь — увага, немов сліпий, що прислухається до чогось, а хистка дерев'яна шкаралупка ще повзла далі, здіймаючи легенький гребінь. Вже потому він згадав і про рушницю, яку акадеїєць поклав у пірогу, — подзьобану іржею, однозарядну, з ложем, незграбно прикрученим дротом до цівки, і цівкою, в якій легко вмістився б корок від великої пляшки, — але в цю мить він про рушницю не пам'ятав; тепер він просто сидів навпочіпки, напружений, нерухомий, тамуючи подих, і лише безнастанно водив очима, думаючи: "Ну, що це? Що? Я не тільки не знаю, що саме треба шукати, я не знаю навіть, де шукати". Потім він відчув, як пірога гойднулася від поруху акадеїйця, почув, як той засичав-забелькотів

щось гаряче, швидко, тихо йому в шию, у вухо, і озирнувшись, побачив унизу, між своєю рукою й боком, руку акадейця, в якій був затиснутий ніж, і, глянувши знову вперед, побачив на воді багnistий острівець, який у нього на очах роздвоївся й перетворився на велику сіру колоду, а та, в свою чергу, все ще залишаючись нерухомою, раптом набула три — ні, чотири — виміри: об'єм, матеріальність, форму і ще один вимір, що викликав у каторжника не страх, а ясні, напружені думки. Дивлячись на лускате нерухоме тіло, він не думав: "Воно небезпечне на вигляд", а "воно велике на вигляд"; він думав: "Що ж, напевно, мул, який стоїть у полі, може видатися великим людині, яка ніколи раніше не підходила до нього з обротькою"; і думав ще: "Якби він міг сказати мені, що саме треба робити, то це заощадило б час". А пірога весь час наближалася, підкрадалася по воді, навіть не порушуючи її гладіні, і каторжник чув, як тамує подих його супутник. І тоді він узяв із руки акадейця ніж,

.навіть не думаючи про це, бо все відбувалося блискавично; це була не капітуляція, це була не самопожертва, це було зроблено дуже спокійно, бо весь він був у цьому, він увібрав це з молоком матері й жив з цим усе своє життя: "Зрештою, людина не може робити тільки те, що мусить робити, і тільки тим, чим звикла робити, чим навчилася робити якнайкраще. І, гадаю, кабан лишається кабаном, однаково, який би він не мав вигляд. Отже — гайда!" Якусь мить він ще сидів нерухомо, аж поки ніс піроги торкнувся мілини — легше, ніж торкається землі падаючий листок, а тоді переступив через бортГ зупинився на якусь частку секунди, поки слова: "А воно таки велике на вигляд", — буденно і невиразно промайнули десь там, де якийсь куточок його свідомості зміг зареєструвати їх, і зникли; нахилився, розставивши ноги, і встромив ніж, вхопивши другою рукою передню лапу потвори, і в ту ж мить алігатор конвульсивно, із страшною силою шмагнув його хвостом по спині. Але вістря ножа досягло мети, він був певен цього, навіть лежачи на спині в багні, під алігатором. Обхопивши рукою горлянку потвори, він притискав її тверду спину до живота, придавлюючи підборіддям голову; алігатор сичав і звивався, несамовито молотив хвостом, але другою рукою каторжник встромляв і встромляв ніж далі, і життя гарячим рясним потоком виливалося із чудовиська. А потім каторжник сидів біля трупа,

який лежав черевом догори, сидів у своїй давній позі, обличчям у коліна, і його свіжа кров змішувалася з тією, іншою, що заляпала його. "Знову мій клятий ніс", — думав він.

Так він сидів, притиснувшись закривавленим обличчям до колін, у позі, що виражала не смуток, а глибоку задуму, відчуженість, і високий голос акадеїця долинав до нього з якоїсь величезної відстані; через якийсь час, підвівши очі, каторжник побачив гротескную, жилаву постать, що в істеричному екстазі стрибала навколо нього; акадеїць корчив дикі міни й щось пронизливо белькотів, а каторжник сидів, обережно нахиливши обличчя, щоб кров вільно витікала, й дивився на нього з холодною уважністю власника чи доглядача музею, який зупинився перед однією із своїх скляних вітрин. Акадеїць тим часом кричав: "Бум-бум-бум!", підкидав угору рушницю, а потім раптом шпурнув її на землю, і пантомімічно зобразив недавню сцену, і знов замахав руками, кричачи: "Magnifique! Magnifique! Cent d'argent! Mille d'argent! Tout l'argent sous le ciel de Dieu"¹ Але каторжник

Чудової Чудово! Сто монет! Тисяча монет! Усі багатства під небом господнімі (Франц.) уже знов опустили очі, прикладаючи до обличчя пригорщі води кавового кольору, дивлячись на яскраво-червоні прожилки в ній, думаючи: "Тепер уже трохи пізно розповідати мені, що саме треба було робити", — і навіть не зупиняючись довго на цій думці, бо незабаром вони знову пливли в пірозі і каторжник сидів навпочіпки, нерухомо, майже не дихаючи, немов намагався, тамуючи отак дихання, зменшити свою вагу, а закривавлена шкура лежала на носі перед ним, і, дивлячись на неї, він думав: "Я навіть не можу спитати в нього, скільки грошей матиму за це".

Але й це незнання тривало недовго, бо, як він сказав потім гладкому каторжникові, мову грошей розуміють усі. Він пригадав і те, що було потім (вони вже повернулися додому, розіп'ята шкура лежала на помості, і акадеїць повторив пантоміму перед жінкою — рушниця, мовляв, була зайва — тільки ніж у руці, і все; та коли уявний алігатор був з криком забитий вдруге і акадеїць з переможним виглядом підвівся з помосту, то

побачив, що жінка більше не стежить за ним. Вона знов дивилася на опухле, запалене обличчя каторжника.

— І він ударив вас просто в обличчя? — спитала вона.

— Ні, — сказав каторжник хрипло і люто. — Але йому й не треба було робити цього. Мені вже, здається, досить стрельнути з рогатки горошиною в зад, щоб з носа юшка потекла), — пригадав це, але не став розповідати. А може, й не зумів би розповісти: як двоє людей, що не могли навіть розмовляти між собою, уклали угоду, яку обидва не тільки розуміли, але й збирались додержуватись чесно і сумлінно, чесніше, ніж будь-який підписаний та офіційно засвідчений контракт. Вони навіть спромоглися домовитись про те, що полюватимуть окремо, кожен у своєму човні, щоб подвоїти шанси на здобич. А втім, це було не важко: каторжник майже зрозумів слова акадеїця: "Тобі не потрібні ні я, ані моя рушниця; ми тільки заважатимемо тобі". Більш того, вони навіть домовились щодо другої рушниці: акадеїць сказав, що в нього є хтось, — байдуже, хто саме — приятель, сусіда чи, можливо, товариш по промислу, — у кого вони могли б узяти напрокат другу рушницю; розмовляючи кожен своєю говіркою — каліченою англійською й каліченою французькою,— один серйозний, майже суворий, з опухлим обличчям і голою, вкритою пухирями й струпами спиною, схожою на шмат сирої яловичини, другий — поривчастий, з дикими, блискучими очима й рухливим ротом, повним уламків гнилих зубів,— вони обговорювали це, сидячи навпочіпки обабіч розіп'ятої шкури, немов два члени корпорації, що засідають один проти одного за столом з червоного дерева, і нарешті вирішили відмовитися від другої рушниці.

— Обійдуся, — сказав каторжник. — Якби я з самого початку знав, що воно за діло, то, мабуть, почекав би рушниці. Та що вже почав полювати без неї, то не варто тепер зволікати.

Бо йшлося про час, про дні — а отже, про гроші. (Хоч як це дивно, але одної речі акадеїць не міг пояснити йому: скільки становитиме його половина. Проте каторжник знав, що йдеться саме про половину). Він

мав так мало часу. Незабаром йому треба буде вирушати далі, і він думав: "Вже скоро всі ці дурниці скінчатся, і я зможу повернутися назад", — і раптом спіймав себе на думці: "Я повинен буду повернутися назад", — і від цієї думки припинив, дивлячись на ту дивну пустелю, яка оточувала його, в якій він загубився на час, знайшовши мир і надію, і в якій останні сім років його життя потонули, немов маленькі сірі камінці в озері, не знявши навіть хвильки. І він думав спокійно, трохи збентежений і зачудований: "Так. Я вже забув, як приємно заробляти гроші. Навіть коли ніхто не забороняє мені заробляти їх".

Отже, він полював не з рушницею, а з вузлуватою мотузкою й палицею, і кожного ранку вони з акадейцем вирушали в човнах, кожен своїм шляхом, повільно обстежуючи таємничі канали, що прорізали цю занедбану землю, канали, з яких (можливо, навіть з дна яких) — час від часу несподівано, немов велінням чаклуна — з нічого, — вигулькували маленькі засмагли щебетливі чоловічки в пірогах і тихо пливли слідом за ним, спостерігаючи його двобої з алігаторами. їх звали Тін, і Тото, і Тель, і на зріст вони були ненабагато більші, та й зовнішністю мало чим відрізнялися від ондатр, що їх акадеїць (а господар робив і це — готував їм їжу, белькочучи щось своєю мовою, а каторжник, як і тоді, у випадку з рушницею, розумів сказане, немов це говорилося по-англійському: "Не турбуйся про їжу, о Геркулесе! Лови алігаторів, а про казанок подбаю я сам") час від часу виймав із капканів, як витягують, коли виникає потреба, порося із свинарні, і, приготувавши, подавав до столу замість вічних рису та риби. Каторжник розповів про те, як вечорами в хатинці, єдине незасклепене вікно й двері якої задраювалися від москітів — це був обряд, ритуал, такий же марний, як забобони, що велять схрещувати пальці чи хапатися за дерево, — коли температура повітря була близька до температури людської крові, він сидів біля оточеного хмарою комах ліхтаря, за дощаним столом, дивився на шматок м'яса, що плавав у тарілці, й думав про те, що м'ясо жирне і що цей чоловічок Тель теж гладкий, — а дні спливали, непорушні й однакові, схожі на ті, що минули, і на ті, що прийдуть на зміну, а тим часом теоретична половина суми, про яку він не знав, буде вона в центах, доларах чи десятках доларів, зростала.

Він згадував потім про світанки, коли вирушав на полювання, а по дорозі його зустрічала, як матадора *aficionados*¹, незмінна маленька флотилія пірог, про тяжкі полудні, коли, оточений півколом маленьких нерухомих човнів, він починав свій двобій, про вечори повернення, коли піроги одна по одній завертали в бокові протоки, що їх перші кілька днів каторжник не міг навіть розрізнити, про огорнутий сутінками поміст з однією-двома закривавленими шкурами — їхньою денною здобиччю, і про дошку на стіні, на якій дошнали два ряди зроблених ножем карбів і перед якою акадієць виконував ритуальну переможну пантоміму, розважаючи нерухому жінку, що в цей час звичайно годувала дитину; і, нарешті, про ночі, коли жінка з дитиною спала на полику, акадієць хропів на маті, а він, каторжник, сидів коло смердючого ліхтаря із задумливим і впертим виразом на виснаженому, спокійному обличчі, схрестивши босі ноги, зігнувши страшну, зранену спину, вкриту пухирями й незагоєними ранами від лютих ударів хвостом, і, спливаючи потом, шкрябав і стругав обвуглену деревину, яка вже майже набула форми весла; час від часу він відривався від роботи й підводив голову, — хмара москітів починала ще дужче дзижчати й вирувати, — і втуплювався поглядом у стіну перед собою, аж поки необтесані дошки, здавалось, зникали і його відчужений погляд проникав без перешкод назовні, у густу темряву, а може, й крізь неї і навіть крізь сім змарнованих років, протягом яких, як він щойно збагнув, йому дозволяли тільки надсаджуватися, а не працювати, творити. А потім він і сам лягав спати — кидав останній погляд на згорток за кроквою, гасив ліхтар, мостився, як був, коло свого хрупкого партнера і довго ще лежав, потіючи (долілиць, бо не міг стерпіти й найлегшого дотику до своєї спини), у сповненій дзижчанням, задушливій темряві, слухаючи, як безутішно ревуть алігатори, й думаючи: "Я забув про те, як приємно людині працювати", а не: "Мені ніколи не давали часу на те, щоб навчитися працювати".

А потім, на десятий день, це трапилося знову, трапилося втретє. Спочатку він відмовився повірити в це — не тому, що вважав, ніби пройшов уже повний курс і склав іспит з безталання, не тому, що вважав, ніби з народженням дитини

Прнхильввки fien.).

досяг і переступив через вершину своєї Голгофи і тепер мав право сподіватися, що йому дозволять чи, просто не звертаючи більше на нього уваги, дадуть можливість своїм ходом спуститися по протилежному схилу. Ні, він думав зовсім не про це. В голові йому не укладалося, що могутня сила, яка так уперто, з такою смертельною цілеспрямованістю накидалася на нього протягом стількох тижнів, може бути, незважаючи на весь свій багатючий, космічний арсенал насильства й 'катастроф, така бідна на вигадку й фантазію: адже вона вже двічі повторювала саму себе! Коли це сталося вперше, він підкорився їй, вдруге — навіть простив, але в можливість третього разу просто відмовився вірити, надто коли йому втовкмачили, що цей третій раз буде справою людських рук і розуму, а не сліпої сваволі маси й руху; він не міг повірити, що космічний блазень, двічі зазнавши поразки, тепер у своїй мстивій настирливості застосує динаміт.

Він не розповідав про це. Безперечно, він і сам не знав, як це сталося і що саме сталося. Але він, безперечно, згадував про це (але без хвилювання, тримаючи товсту, запашну сигару в чистій, твердій руці), про те, що знав і про що догадувався. Це було ввечері, дев'ятого вечора, вони з жінкою сиділи за столом обабіч порожнього стільця свого хазяїна. Знадвору чулися якісь голоси, але каторжник не кидав їсти, розмірено жував, бо, власне, слухати ті голоси було те саме, що й бачити всю картину: дві, чи три, чи чотири піроги на темній воді під помостом, на якому стоїть хазяїн, голоси белькочуть щось незрозуміле, і чуєш не тривогу і не лють, чи, скажімо, глибоке здивування, а якусь какофонію, щось схоже на крики сполоханих болотяних птахів. Тим-то каторжник не кидав жувати і тільки підвів очі — спокійно, без особливої цікавості чи подиву, коли акадієць влетів до кімнати, став перед ними з диким виразом на обличчі, з виряченими очима й роззявленим, перекривленим ротом, в якому чорніли гнилі зуби, й почав виконувати несамовиту пантоміму, що мала зображати насильну евакуацію, вигнання. Він загібав щось невидиме руками й шпурляв геть, униз, а потім з призвідника пантомімічної катастрофи перетворився на її жертву,

обхопив голову руками, зігнувся, і заляк, не рухаючись, — немовби та стихія підхопила й понесла його, — і закричав: "Бум! Бум! Бум!"

Спостерігаючи його, каторжник на мить покинув жувати й подумав: "Що? Що він намагається сказати мені?" — подумав (нечітко, підсвідомо, бо не міг би сформулювати цього, а тому навіть не знаючи, що подумав про це), що хоч його і закинуло сюди, хоч його життя і було обмежене цим оточенням, прийняте цим оточенням і хоч сам він теж це оточення дірийняв (а йому жилося тут добре; він сказав би, •напевно: спокійно і мирно, якби міг сформулювати таку думку, а не просто відчувати її; йому тут жилося краще, ніж будь-коли, бо досі він навіть не знав, яка приємна може бути справжня робота, заробляння грошей), це, проте, не було його справжнє життя, він усе ще був і завжди лишатиметься лише водяною комашкою на поверхні ставу, глибини якого йому ніколи не спізнати, бо по-справжньому він стикався б із цим життям лише в ті секунди, коли на самотніх, розпечених безжальним сонцем багnistих острівцях, оточений, немов амфітеатром, півколом нерухомих пірог із завмерлими глядачами, він приймав нав'язаний йому гамбіт і, наражаючись на удари страшного хвоста, бив палицею по голові, що клацала й сичала, а якщо цього було не досить — без вагання обіймав, огортав броньоване тіло тендітним павутинням плоті й кісток, в якому ходив і жив, і восьмидюймовим лезом ножа обривав скажене життя потвори.

Отже, удвох з жінкою вони дивилися, як акадеїєць виконує шараду, що символізує вигнання: маленький жилавий чоловічок дико жестикулював, і його істерична тінь підстрибувала й падала на дощаній стіні, поки він зображував у пантомімі, як залишає хатинку, поки удавав, що знімає зі стін та кутків свої жалюгідні манатки — речі, на які б ніхто в світі не зазіхнув і які відняти у нього могла б тільки якась надзвичайна сила — сліпа вода, землетрус чи пожежа. Жінка спостерігала акадеїйця, трохи роззявивши рота з не проковтнутою їжею, і на обличчі в неї був вираз спокійного здивування. Нарешті вона сказала:

— Що це? Що він хоче сказати?

— Не знаю, — сказав каторжник. — Але, здається, щось важливе для нас. Дізнаємося, коли прийде пора.

Він не відчував тривоги, хоч тепер уже ясно розумів, що саме хоче висловити акадеїєць. "Він хоче забиратися звідси, — подумав він. — І каже, щоб ми теж їхали", — це вже він зрозумів згодом, коли вони встали з-за столу і акадеїєць та жінка полягали спати, а потім акадеїєць раптом підвівся з мати, підійшов до каторжника й знову розіграв пантоміму, в якій залишав хату, — цього разу так, як людина повторює промову, яку могли неправильно зрозуміти, — повільно, розважливо, з повтореннями, немов розмовляючи з дитиною; однією рукою він немовби тримав каторжника за рукав, а другою жестикулював, втовкмачував, і кожен жест був неначе окремий склад, а каторжник (він сидів навпочіпки, з розкритим ножом, тримаючи на колінах вже готове весло) уважно стежив, кивав головою й навіть казав по-англійському: "Так. Авжеж. Звичайно. Розумію" — і знову починав стругати весло, але не швидше, ніж раніш, так само неквапливо, як і в минулі ночі, спокійний у своїй упевненості, що коли прийде час дізнатися, про що саме йдеться, то все стане на своє місце; в усякому разі, він, ще навіть не усвідомлюючи цього, перше навіть, ніж виникла така можливість, така проблема, уже відкинув, відмовився навіть допустити думку про те, що і йому треба буде виїхати звідси, а тільки подумав про шкури: "Якби тільки він міг розповісти мені, куди везти мою половину, щоб одержати гроші", — але подумав про це лише між двома обережними дотиками леза, бо майже відразу заспокоїв себе: "Ет, головне — це ловити, а покупець завжди знайдеться".

Отже, наступного ранку він допоміг акадеїйцеві скласти в пірогу його убогі пожитки — подзьобану іржею рушницю, маленький клунок з одягом (вони знову поторгувалися, обійшовшись без слів: цього разу каторжник виміняв у акадеїйця за одну шкуру алігатора кухонний посуд і кілька іржавих капканів, на всі. ці речі він указував пальцем, а також, уже з допомогою абстрактних, загальних жестів, — пічку, необтесаний полик і весь будинок чи право мешкати в ньому). А потім, присівши навпочіпки, як двоє дітей, що ділять цукерки, вони поділили шкури, складаючи їх на

дві купи — одна мені — одна тобі, дві мені — дві тобі, і акадеїєць навантажив у човен свою частку й відплив од помосту, але знову зупинився, хоч цього разу тільки поклав весло поперек бортів, зібрав щось невидиме в обидві руки, сильно підкинув угору і крикнув запитливо: "Бум? Бум?", одчайдушно кивнувши головою напівголому, вкритому пухирями чоловікові, що стояв на помості, а той з якоюсь похмурою байдужістю втупився в нього поглядом і відповів:

— Атож. Бум-бум.

І тоді акадеїєць, швидко веслюючи, поплив геть. Більше він не обертався назад. Каторжник з жінкою стежили за ним очима, вірніше, тільки жінка, бо каторжник незабаром одвернувся.

— Може, він хотів сказати, що нам теж треба виїхати звідси? — промовила жінка.

— Так, — сказав каторжник. — Я думав про це минулої ночі. Дайте мені весло.

Вона принесла йому деревину, що її він обстругував ножами, — ще не зовсім готове весло, яке він збирався закінчити наступного вечора (досі він користувався запасним веслом акадеїйця. Той ладен був залишити йому і це весло, можливо, на додачу до пічки, полика і права жити в хатинці, але каторжник відмовився, бо, напевно, вирішив, що однієї шкури алігатора за все це буде мало, а давати більше йому не хотілося, тим більше, що копітку; обережну роботу над деревиною можна було завершити наступного вечора), і він теж відплив із своєю вузлуватою мотузкою й палицею, але в протилежному напрямку, немов вважав, що простої відмови залишити це місце ще мало, і хотів продемонструвати й підтвердити безповоротну остаточність свого рішення, заглибившись ще далі в незвіданий простір. І раптом — несподівано — почуття гнітючої, лютої самотності прорвалося звідкись і. придушило його.

Він не міг би розповісти цього, навіть якби й намагався, як того раннього ранку плив протокою сам-один уперше за весь час і жодна пірога не з'явилася нізвідки, щоб супроводити його, хоч він і не сподівався на це, бо знав, що й інші люди залишать ці місця; ні, його вражало не це, а його власна самотність, якої він відтепер ні з ким не поділяв; нараз каторжник перестав веслувати, і ялик ще кілька секунд плив уперед, поки він думав: "Що? Що це?" — а потім: "Ні. Ні. Ні!" — коли тиша, самотність і порожнеча з оглушливим глузливым ревінням огорнули його. І тоді він ударив веслом у протилежному напрямку, ялик різко крутнувся на кормі, і він — зраджений — щосили завеслував, відчуючи, що вже спізнився назад, до помосту, до цитаделі, де зараз хтось загрожував самому сенсові, дорогоцінному подихові його життя,— загрожував його праву на працю, на зароблення грошей, праву й привілеям, що їх він здобув без будь-чєї допомоги, не прохаючи послуг ні в кого й ні в чого, а прагнучи тільки, щоб його залишили самого, щоб він міг протиставити свою волю й силу прадавнім рептиліям у цьому краю, де він опинився проти власного бажання. З похмурою люттю він —орудував саморобним веслом, аж доки побачив нарешті поміст, а біля нього — моторний катер і, побачивши, відчув не здивування, а якесь задоволення, неначе зрадів цьому наочному виправданню свого гніву й страху, зрадів можливості крикнути своїй власній кривді: "Ну, чи не казав я тобі?" Далі він плив, немов у трансі, немов уві сні, і здавалось, що човен зовсім не посувається вперед; не зустрічаючи перешкод і все ж таки задихаючись, він повільно підіймав і опускав невагоме весло, працюючи м'язами, що не мали ні сили, ані пружності, у речовину, що не чинила ніякої протидії, і йому здавалося, що він бачить здаля, як човен страшенно повільно повзе по залитій сонцем воді до помосту, а чоловік, що сидить у моторці (всього їх було там п'ятеро), белькоче до нього тією ж мовою, яку він слухав весь час протягом останні* десяти днів, не розуміючи жодного слова. Ось із будинку вийшов другий чоловік, а слідом за ним — жінка з дитиною на руках, уже одягнута на дорогу — в злинялій солдатській куртці й панамі І в того, другого, в руках (хоч він ніс і кілька інших речей, каторжник бачив тільки'цю) був згорток, який каторжник десять днів тому заховав за крокву і якого відтоді не торкалася жодна рука. Тепер каторжник стояв уже на помості, тримаючи мотуз ялика в одній руці, а

схоже на палицю весло — в другій, і тепер він, нарешті, знайшов у собі силу сказати жінці чужим, приглушеним і неймовірно спокійним голосом:

— Заберіть це в нього й віднесіть назад, до хати.

— То ви розмовляєте по-англійському? — сказав той, що сидів у човні.
— Чому ж ви тоді не забралися геть, як вам було сказано вчора ввечері?

— Геть? — спитав каторжник.

Він знову спромігся глянути, втупитися поглядом у чоловіка а човні і навіть спокійно промовити:

— Я не маю часу на прогулянки. Я зайнятий.

І одразу знов обернувся до жінки, і вже розтулив був рота, щоб повторити свої слова, коли раптом глухий, далекий голос чоловіка в човні долинув до нього, немов уві сні, і він знов обернувся й закричав, охоплений страшним і абсолютно нестерпним обуренням:

— Повідь? Яка повідь? Хай йому чорт, я двічі побував у ній сто днів тому! Вона вже пройшла! Яка повідь?

І тоді (цього він не сформулював у своїх думках, але відчув це, в якесь мить прояснення побачив у справжньому світлі свою роль чи талан — дивне повторювання, властиве його теперішній долі, в якій не тільки знову й знову траплялися одноманітні кризи, але й самі природні обставини підкорялися якомусь безглуздому, невиннахідливому шаблону) чоловік у човні сказав: "Візьміть його". Ще кілька хвилин каторжник тримався на ногах, відбиваючись і відчуваючи, як душить його лють, а потім знову опинився на спині, на твердих, непіддатливих дошках, а четверо навалилися на нього, заплеснули шаленою хвилею

твердих кісток, уривчастої лайки і, нарешті, тонким, сухим, злобним клацанням наручників:

— Що це ти в чорта — сказився, чи що? — сказав чоловік у човні.— Невже ти не розумієш, що сьогодні опівдні дамбу висадять у повітря? Давайте,— сказав він своїм супутникам,— ведіть його сюди. Час уже забиратися звідси.

— Я хочу взяти з собою шкури й човен, — сказав каторжник.

— Хай їм біс, твоїм шкурам, —'сказав чоловік, що сидів у катері. — Якщо дамбу найближчим часом не висадять у повітря, ти зможеш полювати на своїх алігаторів на сходах муніципалітету в Батон-Ружі. Тобі вистачить і нашого човна — дякуй богові й за нього.

— Я не поїду без свого човна,— сказав каторжник.

Він сказав це спокійно, з непохитною рішучістю — з таким спокоєм і рішучістю, що майже цілу хвилину ніхто не відповідав йому, — всі просто стояли, мовчки дивлячись на нього, на цього чоловіка, що лежав горілиць на помості, напівголий, весь в опіках і шрамах, безпорадний, із скутими руками й ногами,— і проголошував свій ультиматум мирним, спокійним голосом, немов розмовляючи перед сном із своїм сусідою по койці. Потім чоловік у моторці заворушився; він незлобивр плюнув через борт і сказав, як і каторжник, мирним і спокійним голосом:

— Гаразд. Беріть його човен.

Вони допомогли жінці з дитиною на руках перейти на катер, перенесли й загорнутий у газету пакунок. Потім допомогли підвестися каторжникові, і він, брязкаючи кайданами, переліз через борт катера.

— Я б розкував тебе, якби ти пообіцяв поводитися добре, — сказав той, що сидів.

Каторжник навіть не відповів на це.

— Я хочу тримати мотузку, — сказав він.

— Мотузку?

— Так, — сказав каторжник. — Мотузку.

Отже, його пересадили на корму, дали в руки пропущений між кнехтами кінець мотуза і відпливли. Каторжник не оглядався. А втім, і вперед він також не дивився, а напівлежав у незручній позі, випроставши скуті ноги, тримаючи кінець мотуза в скутих руках. Катер ще двічі зупинився; коли повитий білястою імлою розпечений мідяк сонця став у зеніті над їхніми головами, в моторному човні було вже п'ятнадцять чоловік, і незабаром каторжник, який нерухомо лежав у незручній позі, помітив, що плоска земля мідного кольору поступово здійсмається й перетворюється на зелено-чорну багнисту масу, трав'янисту й нерівну. А потім і цей краєвид раптом зник, і перед його очима розляглася безкрая водна гладінь, обмежена десь на обрії синьою смужкою берега; такого величезного простору каторжник ще не бачив зроду, — берег зливався з водою, що слабко блищала під полуденним сонцем. Гуркіт мотора раптом припинився, човен беззвучно поповз слідом за легенькою хвилею, знятою його носом.

— Що ви робите? — спитав начальник.

— Зараз саме полудень, — сказав стерновий. — Може, ми почуємо вибух.

Вони прислухалися, а катер тим часом втратив поступальну інерцію й зупинився, легко погойдуючись; дрібні блискотливі хвилі хлюпали й шелестіли об днище, але жодного звуку не було чути під безжальним імлистим небом; час повільно нагромаджувався, затягувався, і нарешті полудень проминув.

— Гаразд, — сказав начальник. — Рушаймо.

Мотор знову загув, човен почав набирати швидкість. Начальник перейшов на корму й схилився над каторжником з ключем у руці.

— Ну, тепер тобі хоч-не-хоч доведеться добре поводитись, — сказав він, знімаючи наручники. — Обіцяєш?

— Так, — сказав каторжник.

Вони пливли далі; незабаром берег зовсім зник, і вони опинилися в якомусь невеликому морі. Руки й ноги каторжника були тепер вільні, але він лежав у тій самій позі, затиснувши в руці мотузку, яку обкрутив кілька разів навколо зап'ястка; час від часу він повертав голову подивитися на ялик, що гойдався і підстрибував на хвилях позаду катера; іноді він шукав поглядом берег, озера, при цьому рухалися тільки очі, а обличчя лишалося серйозне, закам'яніле. "Такого величезного простору води, такої пустелі й порожнечі я ще зроду не бачив", — думав, а може, й не думав він. А за три-чотири години, коли берег знову показався, а потім зник за метушливим роєм парусних човнів і моторних суден, він подумав: "Я б ніколи раніше не повірив, що на світі є так багато човнів, що існує ціле невідоме мені плем'я матросів", — а можливо, й не подумав цього, а просто роздивлявся довкола, поки катер посувався судноплавним каналом, за яким низько стелився дим великого міста, а потім, уповільнивши хід, пришвартувався до причалу; з берега за ними стежив мовчазний натовп людей — дивився на них з тією жалісливою пасивністю, яку каторжник уже бачив раніше на людських обличчях. Він одразу впізнав, до якого племені належать ці люди, хоч і не бачив Віксбурга, коли пропливав повз нього. На цьому племені лежала безперечна печать бездомності, така ж, як і на самому каторжникові (хоч він нізащо й нікому не дозволив би зарахувати себе до них).

— Ну, от ми й приїхали, — сказав йому начальник.

— А човен? — сказав каторжник.

— Що човен? Ось він, будь ласка. Чи, може, ти хочеш, щоб я видав тобі за нього квитанцію?

— Ні, — сказав каторжник. — Мені потрібен сам човен.

— Ну, то бери його. Тільки тобі треба дістати десь пас, чи що, — якось нести його.

(— Нести? — сказав гладкий каторжник. — Куди нести? Куди тобі треба було нести його?)

Високий розповів і про це: як удвох із жінкою вони зійшли з катера й один з матросів допоміг йому витягти ялик з води і як він стояв, намотавши мотузку на зап'ясток, аж поки до нього підбіг чоловік, кричачи:

— Ваша черга — здавайте вантаж! Здавайте вантаж! Каторжник і йому сказав про човен, і той закричав:

— .Човен? Який?

А потім вони вдвох перетягли ялик і поставили на козли поряд із іншими, і каторжник обрав за орієнтири рекламу кока-коли й арку розсувного мосту, щоб ялик потім можна було швидко знайти. Після цього його з жінкою (.в руці в нього був загорнутий у газету пакунок) посадили на ваговоз, і за хвилину машина помчала вулицями між рядами будинків і нарешті під'їхала до великої будівлі, арсеналу.

(— Арсеналу? — сказав гладкий каторжник. — Ти хочеш сказати, до в'язниці.

— Ні. То був великий пакгауз, і на підлозі там лежало повно людей з клунками).

Каторжник подумав, що серед них може бути і його партнер, і навіть обійшов пакгауз, шукаючи акадійця і водночас очікуючи слушної миті, щоб підійти ближче до дверей, на яких стояв вартовий. Але коли він нарешті наблизився до виходу, ведучи за собою жінку, солдат перегородив йому шлях, тицьнувши в груди цівкою гвинтівки.

— Назад, назад! — сказав вартовий.— Повертай. Вам усім зараз видадуть одяг. По місту не можна ходити в такому вигляді. І поїсти вам дадуть. А на той час, може, й родичі прийдуть за вами.

Коли вони відійшли, жінка сказала каторжникові:

— Може, якби ви сказали йому, що у вас тут є родичі, він випустив би нас.

Але каторжник не зробив цього; він не міг би пояснити, чому саме, бо надто міцно, надто глибоко це в ньому сиділо; йому ще ніколи не доводилося формулювати в словах те, що він успадкував від довгих поколінь своїх предків, — свою серйозну й ревну віру горянина не в правду, а в могутність і силу брехні: на брехню не слід скупитися, але застосовувати її треба обережно, діючи точно, швидко й напевно, як тонким, смертоносним лезом ножа.

Через якийсь час йому видали одяг — синю робу й комбінезон — і нагодували їх.

(Якась діловита молодичка в накрохмаленій блузці сказала:

— Але ж дитину треба помити, скупати. Інакше вона помре.

А жінка відповіла:

— Так, як на те ваша ласка, пані. Може, він трохи покричить, бо його ще жодного разу не купали. Але він у мене слухняний).

А потім настала ніч, лампи без скляних ковпаків спалахнули якимось самотнім, різким, нещадним світлом над людьми, що хропіли уві сні, і тоді каторжник підвівся, розбудив жінку і, взявши її за руку, повів до вікна. Він розповідав про це в пакгаузі було багато дверей, які вели не знати куди, але він шукав підходяще вікно й нарешті знайшов його й виліз перший, тримаючи в руках дитину й пакунок.

(— Треба було роздерти простирadlo й спуститися по ньому, — сказав гладкий каторжник).

Але йому не потрібне було простирadlo, бо він опинився вже в густій темряві й під ногами в нього була бруківка. А поблизу було місто — тьмяна, непогасла заграва,— але каторжник так і не побачив його. Він дістався до каналу на світанку, коли рекламу кока-коли ще майже не можна було розрізнити, а розсувний міст вигинався плетивом павучих ніжок на тлі блідо-жовтого неба.

Він не розповідав, як і тоді, коли йшлося про шістдесяти-футову дамбу, як йому вдалося перетягти ялик на воду. Море було тепер у нього за спиною; він міг плисти тільки в одному напрямку. Коли він знову побачив Ріку, то відразу впізнав її. Інакше й не могло бути; ця Ріка стала тепер невід'ємною частиною його минулого, частиною того, що він передасть своїм нащадкам, якщо матиме їх. Але по чотирьох тижнях Ріка мусила виглядати інакше, ніж того ранку, і вона справді потім змінила свій вигляд: Старий Міссісіпі отямився після буйства, ввійшов у береги і мирно лився до моря, коричневий та густий, мов шоколад, між греблями, внутрішні стіни яких, увінчані соковитою літньою зеленню дерев, ще не позбулися зморщок панічного жаху; а по той бік дамб, шістдесятьма футами нижче, роботящі мули, розкарячуючись, тягли плуги по заплідненій землі, яка не потребувала сівби, якій досить було тільки показати бавовникове сім'я, щоб вона одразу починала родити; на початку липня там уже симетричними рядами простягнуться милі буйних

кущів, в серпні вони зацвітуть пурпуровим цвітом, у вересні — неначе сніг укриє, присипле чорні поля, борозни зрівняються, загладяться під довгими торбами збирачів, довгі, меткі, чорні руки вбиратимуть бавовну, гаряче повітря буде напоєне жалібним виттям бавовноочисних машин, — це буде у вересневому повітрі, але тепер був ще червень, і в повітрі вирували хмари сарани, а в містах пахло свіжою фарбою й клеєм на шпалери — міста, містечка, маленькі самотні дерев'яні причали на палях під оберненими до ріки стінами дамб, нижні поверхи будинків, яскраві й смердючі від свіжої фарби й нових шпалер, і навіть сліди, залишені на палях, стовпах і деревах лютою травневою повіддю, — вже блякло під кожним яскравим срібним поривом гомінкого й короткого літнього дощу.

На краю дамби була крамничка, а біля неї в сонливій куряві стояли кілька осідланих мулів з мотузками замість вуздечок і лежали кілька собак; жменька негрів сиділа, жуючи тютюн, на сходах під рекламою протималярійних ліків, а поруч зупинилися троє білих, один з них помічник' шерифа, який приїхав збирати голоси, щоб перемогти на виборах у серпні свого начальника (який дав йому роботу). Всі вони дивилися на ялик, що з'явився з сліпучого блиску полудневої води й наближався до берега. Ось із нього вийшла жінка з дитиною на руках, а потім чоловік, високий чоловік, одягнений, як усі побачили, коли він наблизився, у злинялий, але нещодавно випраний і цілком чистий арештантський костюм. Він зупинився в куряві біля мулів, що дрімали, і вступився світлими, холодними, невеселими очима в помічника шерифа, який конвульсивно смикав рукою у себе гйд пахвою, — жест, який — всі присутні розуміли це — мав означати, що він хоче одним блискавичним рухом вихопити пістолет. Смикав він досить довго, але безуспішно. Нарешті це, очевидно, набридло незнайомцеві.

— Ви з поліції? — спитав він.

— Ти вгадав, щоб тебе чорти взяли! — сказав помічник шерифа. — От стривай, я тільки дістану цей клятий пістолет...

— Гаразд, — сказав чоловік. — Онде ваш*ювен, ось ота жінка, а того телепня на даху будинку я так і не знайшов.

Наступного ранку до каторжної тюрми приїхав один з молодих помічників губернатора. Він і справді був ще досить молодий чоловік (щоправда, йому було вже за тридцять, але він не шкодував про те, бо належав до породи людей, що ніколи не хотіли й не хотітимуть того, чого не мали чи не матимуть) — в минулому член клубу найкращих студентів одного з університетів східного узбережжя, а нині високопоставлений урядовець у штабі губернатора; він не купив собі цю посаду грошовим внеском у передвиборчу кампанію; він умів невимушено розповідати свої історії на верандах крамничок у селищах лісорубів, вражаючи слухачів своїми костюмами вільного європейського крою; своїм незвичайним обличчям з орлиним носом і лінивими, зневажливими очима. Слухаючи його, люди в комбінезонах реготали й спльовували тютюн, а він з тим самим виразом очей пестив немовлят, названих на честь останнього чи майбутнього губернатора штату, і водночас (так казали про нього, звісно, цілком безпідставно) — випадково чи просто з неухильності — і сидниці тих, що вже не "були немовлятами, але ще, безперечно, не дійшли віку, в якому надається право голосу.

До кабінету начальника в'язниці він зайшов з портфелем у руці; невдовзі туди завітав і старший наглядач, який під час поведі був на дамбі. За ним все одно послали б, хоч і не відразу, але він з'явився сам, зайшов, не постукавши, не знявши капелюха, голосно вигукнув прізвище молодого помічника губернатора, ляснув його по спині й сів, поклавши одну ногу на стіл начальника, майже між начальником і відвідувачем-емісаром (або візиром, що, як незабаром з'ясувалося, приніс наказ, грамоту з печаткою).

— Ну, — сказав молодий помічник губернатора, — заварили кашу, га?

Начальник запалив, запропонувавши сигару й відвідувачеві. Той відмовився, зате старший наглядач трохи згодом перехилився через стіл,

висунув шухляду і взяв собі сигару. Начальник тим часом дивився йому в потилицю з похмурим виразом на нерухомому обличчі.

^ — На мій погляд, справа тут цілком ясна, — сказав начальник. — Течія віднесла човен проти волі того хлопчини. Як тільки трапилася нагода, він повернувся й здався властям.

— І навіть привіз назад цей клятий човен, — сказав наглядач. — Якби він кинув-човен, то міг би дістатися сюди за три дні. Але ж ні, панове! Він вважав своїм обов'язком повернути його. "Онде ваш човен, ось ота жінка, а того телепня на даху будинку я так і не знайшов". — Він ляснув себе по коліну й зареготав. — Оці мені каторжники! У мула вдвічі більше розуму, ніж у них. .

— У мула вдвічі більше розуму, ніж у будь-кого, за винятком пацюка, — сказав помічник губернатора своїм приємним голосом. — Але лихо не в цьому.

— А в чому? — спитав начальник.

— Ця людина померла.

— Якби ж то померла, — сказав наглядач. — Він лежить зараз он у тому бараці й бачить, напевно, десятий сон. Я можу повести вас подивитися на нього.

Начальник перевів погляд на наглядача.

— Послухайте, — мовив він, — Бледсоу сказав мені, що один з мулів ушкодив собі ногу. Може, ви підете до стайні й глянете, що з ним?

— Я вже ходив, — сказав старший наглядач. Він навіть не дивився в бік начальника, а звертався тільки до емісара. — Ні, сер. Він не...

— Але його офіційно списали як мертвого. Не помилювали, не випустили під слово честі, а списали. Він або мертвий, або вільний. І в тому, і в тому випадку йому тут не місце...— Тепер і начальник, і старший наглядач не зводили очей з емісара. Наглядач сидів, трохи розтуливши рота й піднісши вгору сигару, кінчик якої саме збирався відкусити. Емісар вів далі приємним, надзвичайно чітким голосом: — Згідно з рапортом про смерть, надісланим губернаторові начальником каторжної тюрми... — старший наглядач затулив рота; але пози не змінив, — на підставі свідчень поліційного чиновника, якому наказано було відшукати й доставити труп в'язня до каторжної тюрми.

Тепер старший наглядач встромив сигару в рот, повільно зняв ногу зі столу і промовив (сигара застрибала у нього в губах):

— Он воно що. Виходить, козлом буду я? — Він коротко, по-театральному засміявся. — І це після того, як я відслужив три терміни і працював під начальством трьох губернаторів? Все це, між іншим, записано, де треба. І дехто з жителів Джексона може підтвердити це. А якщо вони не зможуть, то я можу довести...

— Три терміни? — спитав емісар. — Чудово, чудово. Це просто здорово.

— Авжеж, здорово, хай йому чорт,— сказав старший наглядач.— В лісі живе повно людей, яким таке й не снилося.

Начальник знову втупив погляд у потилицю старшого наглядача.

— Послухайте, — сказав він. — Чому б вам не піти до Мого будинку, не взяти пляшку віскі з буфета й не принести її сюди?

— Гаразд,— сказав старший наглядач.— Але давайте спершу уладнаємо цю справу. Треба ось що зробити...

— Її легше уладнати за чаркою, — сказав начальник. — Тільки по дорозі зайдіть до себе й одягніть куртку, щоб пляшки не було...

— Це буде надто довго, — сказав старший наглядач. — Обійдуся без куртки. — Він підійшов до дверей, але зупинився й обернувся. — Треба, ось що зробити. Давайте зберемо тут— дванадцять чоловік, йому скажемо, що це суд присяжних, — він такий суд бачив тільки раз у житті й нічого не запідозрить, — і повторно засудимо його за пограбування поїзда. Хемп може бути суддею.

— За один злочин двічі не судять, — сказав емісар. — Йому це може бути відомо, навіть якщо він і не знається на суді присяжних.

— Послухайте... — сказав начальник.

— Гаразд. Назвіть це новим пограбуванням поїзда. Скажіть йому, що це сталося вчора, що за час своєї відсутності він пограбував ще один поїзд і просто забув про це. Він не зможе викрутитися. До того ж йому це байдуже. Якби ми його випустили, то йому все одно нікуди було б подітися. Їм усім нема куди подітися. Випустиш отакого, а він на різдво повернеться, як у рідний дім, і за те саме, що й уперше. — Він знову засміявся.— Ці мені каторжники!

— Послухайте,— сказав начальник.— Коли вже ви йдете по пляшку, то перевірте заразом, добре в ній віскі чи ні. Перепустіть чарку-другу. Посидьте трохи, перевірте, як воно діє. Бо як воно погане, то не варт його й приносити.

— Гаразд, — сказав старший наглядач. Цього разу він вийшов.

— Чи не могли б ви замкнути двері? — сказав емісар. Начальник нервово сіпнувся. Тобто він трохи змінив свою

позу в кріслі.

— Зрештою, він має рацію, — сказав —він. —.. Під час виборів він ось уже тричі вгадував, на яку карту ставити. І до того ж в окрузі Піттман у нього всі родичі, за винятком негрів.

— Тоді ближче до діла. — Емісар відкрив портфель і видобув з нього стос паперів. — Отже, все ясно.

— Що ясно?

— Він утік.

— Але ж він добровільно повернувся і здався властям.

— Але ж він утік.

— Гаразд, — сказав начальник. — Він утік. А далі що? Тепер притишив голос емісар. Він сказав:

— Послухайте. Я одержую добові. Йдеться про інтереси платників податків, про голоси на виборах. Якщо кому-не-будь раптом спаде на думку провести розслідування цієї справи, то сюди примчать десяток сенаторів і двадцять п'ять депутатів палати представників, — можливо, вони навіть приїдуть спеціальним поїздом, — і всі одержуватимуть добові. І дуже важко буде втримати декого з них від візиту до

Мемфіса чи Нью-Орлеана по дорозі назад — також на добові гроші.

— Гаразд, — сказав начальник. — На думку губернатора, що ми повинні зробити?

— Дуже просто. В'язень виїхав звідси в супроводі одного спеціально відрядженого поліцейного чиновника. Але назад привів його інший.

— Але ж він зда...— цього разу начальник уже затнувся сам. Він дивився, майже витріщився, на емісара.— Гаразд. Я слухаю вас.

— В'язень виїхав звідси під наглядом спеціально призначеного й відрядженого поліцейного чиновника, який незабаром повернувся й заявив, що в'язень зник, що фактично він не знає, куди в'язень подівся. Все це правильно, чи ж не так? — Начальник нічого не відповів. — Правильно це чи ні? — спитав емісар приємним голосом, але досить наполегливо.

— Але ж ви не можете так обійтися з моїм службовцем. Кажу вам, у нього родичів — половина окру...

— Про це вже подбали. Шеф приготував йому місце в автоінспекції.

— О боже, — сказав начальник. — Та він же не вміє їздити на мотоциклі. Я навіть не дозволяв йому водити ваговози.

— А йому й не доведеться. Захоплені й вдячні громадяни можуть, звичайно, забезпечити автомобілем, а якщо треба, то навіть і водієм, людину, яка тричі підряд угадувала, на чию карту ставити під час загальних виборів у штаті Міссісіпі. Йому навіть не треба буде багато їздити в машині. Просто поставитиме її десь недалеко, щоб чути було, коли хтось із інспекторів, побачивши її, зупиниться й почне сигналізувати, щоб вийшов.

— І все ж мені це не до вподоби, — сказав начальник.

—, Мені також. Ваш в'язень міг би врятувати нас від усього цього клопоту, якби справді втопився. Але цього, на жаль, не сталося. А шеф вимагає, щоб ми зробили щось. Може, у вас є якась інша пропозиція — тоді, будь ласка...

Начальник тяжко зітхнув.

— Ні, немає, — сказав він.

— Гаразд, — емісар розклав папери, зняв ковпачок з авторучки, й почав писати. — "Десять років додаткового ув'язнення за спробу втечі з каторжної тюрми, — казав він, пишучи. — Старшого наглядача Бакуорта переведено в автоінспекцію". Якщо хочете, тут можна навіть додати "за службові заслуги". Тепер це не матиме значення. Згода?.

— Згода, — сказав начальник.

— Тоді пошліть по нього, і все.

Отже, начальник послав по високого каторжника, і незабаром той з'явився, похмуро-задумливий і серйозний, у новому смугастому одязі, з чисто.виголеним худим засмаглим обличчям, з акуратно зачесаним, недавно підстриженим волоссям, яке ще пахло помадою тюремного перукаря (перукар був засуджений до вічного ув'язнення за вбивство своєї дружини, але так перукарем і залишився). . Начальник звернувся до каторжника на ім'я.

— Отже, тобі не пощастило, га? — Каторжник нічого не відповів. — Тепер до твого строку додадуть ще десять років.

— Що ж зробиш, —сказав каторжник.

— Шкода, що тобі так не пощастило.

— Що ж зробиш, — сказав каторжник, — якщо такий закон.

Отже, йому дали ще десять років, і начальник подарував йому сигару, і тепер він сидів, затиснутий, мов лезо складеного ножа, між верхніми й нижніми нарами, з незапаленою сигарою в руці, і гладкий каторжник та четверо інших слухали його розповідь. Чи, радше,

розпитували його, бо тепер, оскільки все скінчилося й залишилося позаду і він знову був у безпеці, чи варто було розповідати все це?

— Гаразд, — сказав гладкий. — Отже, ти повернувся до Ріки. А далі що?

— Нічого. Я веслував.

— А чи не важко було веслувати проти течії?

— Вода ще не зійшла. Течія була ще досить сильна, перший тиждень чи два я ледве повз. А потім стало легше.

І тут несподівано і непомітно щось — небалакучість, природжена й успадкована мовчазність — розтануло в ньому, і він відчув, що спокійно розповідає далі, а потрібні слова повільно, але легко злітають з уст: розповідає про те, як він веслував, аж доки настала ніч (він з власного досвіду збагнув, що можна плисти з більшою швидкістю, якщо це взагалі можна назвати швидкістю, тримаючись попід самим берегом. Збагнув це після того, як його нагло й блискавично, перш ніж він встиг отямитися, віднесло на середину ріки, а потім назад на те місце, з якого він допіру видерся, і майже весь ранок пішов на те, щоб добути знову до прибережних вод). Коли стемніло, вони причалили до берега і з'їли частину харчів, що їх каторжник спромігся непомітно сховати за пазухою в ньюорлеанському арсеналі. Жінка з дитиною заснули, як завжди, у човні, а коли розвиднілося, вони попливли далі; другу ніч вони провели так само, як і попередню, а наступного дня харчі скінчилися і він підплив до причалу якогось містечка, назви якого не помітив, і найнявся на роботу. На тій фермі вирощували очерет.

— Очерет? — спитав один із каторжників. — А нащо його вирощувати? Його треба нищити. В наших краях з ним воюють. Ми випалюємо його.

— Це було сорго, — сказав високий каторжник.

— Сорго? — сказав інший. — І ціла ферма вирощує саме тільки сорго? Що ж вони робили з ним?

Високий каторжник цього не знав. Він не питав, він просто зійшов на дамбу, а там стояв ваговоз, повний негрів, і якийсь білий сказав йому:

— Гей, ти! На культиваторі знаєшся? Каторжник відповів:

— Атож.

Тоді білий сказав:

— То стрибай у кузов. : А каторжник сказав:

— Тільки у мене з собою...

— Оце саме я й хотів у тебе спитати, — сказав гладкий.— Що вони?..-

Обличчя каторжника було серйозне, голос спокійний, хоч трохи уривчастий: і . — Люди там жили в наметах.

Гладкий заморгав:

— Вони гадали, що це твоя дружина? , — Не знаю. Мабуть.

Гладкий дивився на нього і блимав очима. [— Хіба вона не була твоєю дружиною? Ну, хоча б час од часу, так би мовити?

І Високий зовсім не відповідав на це. Він підніс до очей сигару і якусь мить, здавалось, вивчав трохи надірваний верхній лист, а потім обережно полизав її кінчик.

— 'Гаразд, — сказав гладкий.—А що було потім?

Він працював на фермі чотири дні. Робота йому не подобалась. Може, через те, що він і сам не розумів, кому потрібен такий величезний врожай рослини, яку він вважав за сорго. Тим-то, коли йому сказали, що настала-субота, й видали платню, він побалакав з отим білим і дізнався від нього, що наступного ранку хтось збирається плисти моторним човном до Батон-Ружа. Каторжник домовився з власником човна, на зароблені шість доларів накупив харчів і, прив'язавши ялик позаду моторки, вирушив до Батон-Ружа. Допливли вони туди досить швидко, а коли розпрощалися з власником моторного човна біля Батон-Ружа і каторжник знову почав веслувати, річка вже здавалася йому не такою повноводою, як раніш, а течія не такою стрімкою й навальною. Тепер вони посувалися досить швидко, а вночі зупинялися де-інебудь під вербами, і жінка з дитиною, як раніше, влаштовувалася на ніч у човні. А потім харчі знову вийшли. Цього разу вони підпливли до вантажного причалу, на якому стояли, чекаючи на відправлення, штабелі лісоматеріалів, а неподалік з возів вивантажували нові колоди. Робітники сказали йому, що працюють на тартаку, й допомогли витягти ялик на дамбу. Вони хотіли залишити човен там, але каторжник не погодився, тому ялик навантажили на віз, вони з жінкою також сіли і поїхали до тартака. Там їм дали кімнату. За роботу платили два долари на день, за житло грошей не брали. Праця була тяжка. Каторжникові вона подобалася. Він залишався там вісім днів.

— Якщо тобі так сподобалося, то чому ж ти не залишився зовсім? — спитав гладкий.

Високий каторжник знов оглянув сигару, тримаючи її так, щоб світло падало на одну з граней густого шоколадного кольору.

— Я вскочив у халепу,— сказав він.

— У яку?

— Злигався з жінкою одного хлопця.

— Ти хочеш сказати, що понад місяць удень і вночі тягався по всій країні з одною жінкою, а потім, коли випала перша нагода зупинитися й звести дух, ти вскочив у халепу через іншу?

Високий каторжник вже думав про це. Він згадував: спочатку траплялись хвилини, секунди, коли він міг би спробувати це, якби поруч не було дитини. Але це були тільки секунди, бо вже наступної миті все його єство, здавалось, сахалося цієї думки, сповнюючись лютої, страшною огиди; іноді він дивився здаля на цей тягар, до якого прирекли його сила й могутність сліпого й глумливого Руху, і думав, майже повторюючи вголос із жорстоким, лютим обуренням: "Ні, вона не потрібна мені навіть для цього",— думав так, хоч уже два роки не знав жінки, а востаннє це була вже немолода негритьянка, імені якої він не знав і на яку натрапив випадково в день побачень, що дозволялися кожної п'ятої неділі, її чоловіка — а може, коханця — за тиждень чи більше перед тим застрелив наглядач, а вона прийшла на побачення, не знаючи цього.

— Але з цією, на тартаку, був повний порядок, га? — сказав гладкий каторжник.

— Так, — сказав високий;

Гладкий заблимав очима.

— Ну, і як воно, добре було?.

— Воно завжди буває добре, — сказав інший каторжник. — Ну? Розповідай далі. Скількох ще ти мав по дорозі назад? Іноді як починає щастити, то жодної не пропустиш, навіть...

Більше в нього нікого не було, сказав високий каторжник. З тартака їм довелося тікати, харчі він зміг купити тільки на наступному причалі.

Там він витратив усі зароблені шістнадцять доларів, і вони попливли далі. Ріка ще більше обміліла, це вже було ясно видно, і харчів, куплених на шістнадцять доларів, їм мусило б вистачити до кінця, думав він. Та все ж течія в Ріці була сильніша, ніж він гадав. Це був штат Міссісіпі, і навколо них ріс бавовник; чепіги плуга немов прикипали до його долоней, і він ходив за напруженими, розкаряченими, лискучими крупами мулів: орав землю, хоч тут платили тільки один долар на день. Але це йому допомогло. Він розповів про це: йому знову сказали, що настала субота, і видали гроші, а потім — і про це він розповів: ніч, закурений ліхтар на витоптаній, голій, гладкій, мов срібло, землі, кільце скорчених постатей, напружене шепотіння й вигуки, жалюгідні купки старих, засмальцьованих асигнацій між скорченими коліньми, гральні кості клацають і розсипаються в поросі; це йому допомогло.

— Скільки ти виграв? — спитав другий каторжник.

— Досить, — сказав високий.

— Але скільки?

— Досить, — сказав високий.

Грошей і справді було цілком досить; він віддав їх усі власникові іншого катера (харчі йому тепер уже не були потрібні), сів разом з жінкою в катер, а ялик прив'язав до корми; жінка тримала на руках дитину, а в нього на колінах, під спокійними руками, лежав загорнутий у газету пакунок; каторжник майже одразу впізнав —■ не Віксбург, бо Віксбурга він зроду не бачив,— а міст, під яким місяць і три тижні тому він промчав на клекітливій хвилі з дерев, будинків і дохлих тварин, супроводжуваний громом і блискавками; він тільки раз глянув на міст — без хвилювання, навіть без цікавості,— коли катер пропливав під ним. Але тепер він почав стежити за берегом, за дамбою. Він не знав, як упізнає те місце, але знав, що впізнає, і ось незабаром після полудня ця мить настала, і він сказав власникові катера:

— Тут можна зупинитися. '

— Тут? Ї— сказав власник катера. — Але ж тут нічого немає!

— Отут і зупиніться, — сказав каторжник.

Вони з жінкою перелізли в ялик, і він почекав, стоячи з вірьовкою в руці, поки катер не загуркотів і не віддалився, завертаючи на ходу; каторжник навіть не дивився йому вслід. Він поклав згорток на дно, узявся за весло, швидко підвів ялик до розлогої верби, узяв згорток і вийшов на берег. Там, не кажучи й слова, зійшов на дамбу, проминувши лінію, залишену найвищим рівнем поводі, сліди недавнього буйства — тепер схил дамби був сухий і пожолоблений, порізаний мілкими порожніми щілинами, схожими на безглузді й улесливі старечі посмішки, пройшов за купку верб, зняв з себе комбінезон, одержаний в Нью-Орлеані, і відкинув геть, навіть не дивлячись, куди він упаде. Потім розгорнув пакунок, дістав інший одяг — знайомий, бажаний, трохи злинялий, заплямований і ношений, але чистий арештантський костюм — надягнув його, повернувся до ялика і взяв у руки весло. Жінка вже чекала його.

Гладкий каторжник дивився на нього, лупаючи очима.

— Отже, ти повернувся, — сказав, він. — Так-так. Решта сиділа, не відриваючи від нього очей, стежачи, як

він акуратно й дбайливо відкушує кінчик сигари, випльовує його, змочує язиком тютюн, щоб той-зробився гладенький і вологий, а тоді дістає з кишені сірника і якусь мить вивчає його, немов для того, щоб упевнитися, що сірник добрий, радше навіть — гідний цієї сигари, а потім проводить його головкою по штанях так само дбайливо, — таким повільним рухом, що здається, сірник не займеться,— потім тримає його, щоб вогник піднявся досить високо і згоріла вся сірка, і лишеї опісля

підносить до сигари. Гладкий не зводив з нього под гляду, кліпаючи очима швидко-швидко. —Щ

— І тобі додали ще десять років за втечу. Це жахливо! Можна звикнути до першого строку, який тобі присудили, —. байдуже, який би довгий він не був, хоч сто дев'яносто де-і в'ять років. Але ще десять років! Десять років на додачу!". Коли ти менш за все чекав цього... Ще десять років життя' без товариства, без жінок...

Весь час кліпаючи очима, він дивився просто в обличчя! високому каторжникові. Але високий уже думав про це. Ко-! лись у нього була дівчина, яку він кохав. Тобто він ходив' разом з нею співати до церкви і на пікніки: дівчина була на; рік молодша від нього, коротконога, із стиглими грудьми, со4 ковитими устами й каламутними очима, схожими на ЯГОДИ мускатного винограду; в неї була велика бляшанка з-під бо4 рошна, наповнена майже по вінця сережками, брошками та| перснями, купленими (чи подарованими їй після відповідний натяків) у дешевих крамничках. Якось він вибовкнув їй свій план, і потім, уже згодом, йому іноді спадало на думку, що якби не вона, він навряд чи спробував би цей план здійснити, але це було скоріше почуття, аніж сформульована думка, адже він і не зумів би її сформулювати; хтозна, якого Аль-Капоне вона бачила в мріях своїм коханим, своїм нареченим і якими снила гангстерськими автомобілями — автомобілями, що мчать на червоне світло, наповнені справжнім коштовним кольоровим камінням і ручними кулеметами. Але всі ці несформульовані думки проносилися у нього в голові вже згодом, коли те життя залишилося позаду. Після третього місяця його ув'язнення вона приїхала на побачення з ним. На ній були сережки й браслет чи якась інша прикраса, яких він ніколи раніше не бачив, і він так і не зрозумів, як саме їй пощастило дістатися сюди, опинитися так далеко від дому. Перші кілька хвилин вона страшенно плакала, та незабаром (він так і не міг пригадати, як вони розлучилися, і коли сталося це знайомство) він побачив її в товаристві одного, з вартових, — вони жваво про щось розмовляли. Але того вечора вона поцілувала його на прощання і, пообіцявши приїхати при першій же слушній нагоді, притиснулася до нього — трохи пітна, трохи охрипла,

пахнучи одеколоном і піддатливим молодим жіночим тілом. Але вона більше не приїздила, хоч він писав їй листи, і лише через сім місяців він одержав від неї першу відповідь. Це була поштова листівка — кольорова літографія одного з бірмінгемських готелів з дитячим хрестиком, жирно виведеним чорнилом на одному вікні, і написом на звороті, зробленим великими, похиленими вліво і теж дитячи-ми літерами: "Ось де ми праведемо наш медовий місяць. Ваша Еро друга (місіс) Верной Уолдріп".

№ Гладкий каторжник стояв, дивлячись на високого, і очі

його блимали швидко-швидко й безнастанно. ' — Так, приятелю, — сказав він. — Оці десять років на до-Ідачу — ось що прикро. Десять років без жінки, яка потрібна

чоловікові...

Він блимав швидко й безнастанно, втупившись очима у високого. Той сидів нерухомо, — серйозний, чистий, затиснутий між нарами, мов лезо складаного ножа, — і тримав у твердій, вимитій руці сигару, густий, запашний дим якої, клубочачись, підіймався вгору і огортав його похмуре, задумливе, спокійне обличчя.

— Ще десять років на додачу...

— Жінки... А, хай їм!.. — сказав високий каторжник. 1939

В. Фолкнер